

## Osmanlı Klasik Dönemi Tasavvuf Literatürü

Reşat ÖNGÖREN\*

### Giriş

Bu yazı Osmanlı'nın kuruluşundan itibaren üç asırlık bir dönemde (1299-1599) Osmanlı coğrafyasında telif, tercüme ya da şerh şeklinde manzum veya mensur olarak kaleme alınan tasavvufi mahiyetteki eserlerin tespitine ve anahatlarıyla muhtevalarını belirlemeye yöneliktir. Çalışmada tasavvufi konulara ve figürlere yer veren eserlerin yanı sıra, dinî-tasavvufi veyâ dinî-ahlakî-tasavvufi mahiyet arz eden eserler de incelemeye alınmış, bunların yalnızca tasavvufla ilgili bölümleri değerlendirilmiştir. İncelemeye konu olan eserler, Osmanlı coğrafyasında vücut bulan çalışmalardır. Dolayısıyla Osmanlı'ya değişik coğrafyalardan gelen müellifler eğer eserlerini Osmanlı coğrafyasında kaleme almışlar ise araştırmaya dâhil edilmiştir. Bu müelliflerin Osmanlı'ya gelmeden önce yazdıklarına dair herhangi bir bilgi bulunmayan eserleri de Osmanlı coğrafyasında yazılmış olarak kabul edilmiştir. Öte yandan zaman sınırı olarak XVI. yüzyılın sonu belirlendiğinden vefatı bu tarihten sonra gerçekleşen müelliflerin belirtilen tarihe kadar yazdıkları ya da çoğunu tamamladıkları eserleri dikkate alınmıştır. Ayrıca Osmanlı'nın kuruluşu öncesinde ya da kuruluştan sonra Osmanlı coğrafyası dışında yazılanlardan istinsah yoluyla çoğaltılıp Osmanlı coğrafyasına giren eserler yaygın bir kabule mazhar olsalar bile dikkate alınmamıştır.

İncelemeye konu olan eserler öncelikle "tasavvuf tarihi" ve "tasavvuf düşüncesi" açısından iki ana başlıkta tasnif edilmiş, tasavvuf tarihi literatürü "tabakât" ve "menâkıbnâme" türleri üzerinden incelenmiştir. Tasavvuf düşüncesi bağlamında değerlendirilen literatür ise vahdet-i vücûd, aşk-ı ilâhî, şeriat-hakikat, ricâl-i gayb,

---

\* Prof. Dr., Üsküdar Üniversitesi, Tasavvuf Araştırmaları Enstitüsü.

velâyet, keşf ve kerâmet, seyrüsülûk aşamaları ve unsurları gibi başlıklar altında düzenlenmiştir.

### I. Tasavvuf Tarihi Literatürü: Tabakâtlar ve Menâkıbnâmeler

Osmanlı klasik döneminde tasavvuf tarihiyle ilgili literatür “tabakât” ve “menâkıbnâme” şeklinde hazırlanmıştır. Bu eserler de Osmanlı öncesinde ya da Osmanlı coğrafyası dışında hazırlanan eserlerin tercüme edilmesi ve ayrıca bu türden yeni eserlerin telif edilmesi suretiyle vücut bulmuştur. Tercüme edilen eserler için örnek olarak Ferîdüddin Attar’ın (ö. 618/1221) *Tezkiretü'l-evliyâ'sı* ile Molla Abdurrahman-ı Câmî'nin (ö. 898/1492) *Nefehâtü'l-üns min hadarâti'l-kuds'ü* zikredilebilir. Farklı tarikatlardan tasavvuf büyüklerinin hayat hikâyeleri ve bazı hikmetli sözlerini ele alan tabakat türü bu eserlerin yanında önde gelen bazı tasavvuf büyüklerinin kaydedildiği Lâmiî Çelebi'nin (ö. 938/1532) *İbretnâme'si* (*İbretnü mâ*) ile Kemal b. Ahmed el-Ahlatî'nin (XVI. yüzyıl) *Münevviru'l-ezkâr'ı* telif eserler için örnek olarak kaydedilebilir. Ayrıca ulemanın hayat hikâyelerini anlatmak üzere kaleme alınan ve bu meyanda tasavvuf büyüklerine de geniş yer verilen eserlerin hazırlandığı da bilinmelidir. Osmanlı müelliflerinden Taşköprizâde İsmâeddin Ahmed'in (ö. 968/1561) *eş-Şekâiku'n-nûmâniyye fî ulemâi'd-devleti'l-Osmâniyye'si*, Mısırlı Şeyh Abdülvahhâb Şârânî'nin (ö. 973/1565) *Levâkihu'l-envâri'l-kudsiyye fî tabakâti'l-ulemâ ve's-sûfîyye'si* (*Levâkihu'l-envâr fî tabakâti'l-ahyâr*), Mahmud b. Süleyman el-Kefevî'nin (ö. 990/1582) *Ketâibü'l-a'lâmi'l-ahyar min fukahâ'i mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtar'ı* bu türün önemli örnekleridir. Öte yandan Vâhidî'nin (ö. XVI. yüzyıl) *Menâkıb-ı Hâce-i Cihân ve Netîce-i Cân'ı* gibi dönemin muhtelif derviş zümrelerini kayda geçiren ve Mevlevîyye, Nakşibendiyye, Kübreviyye, Bektâşiyye, Yeseviyye, Rifâiyye, Halvetiyye, Vefâiyye, Kadiriyye, Bayrâmiyye, Zeyniyye, Semerkandiyye gibi tarikatlara ve/veya bazı temsilcilerini müstakil olarak ele alan eserler de telif edilmiştir.

#### A.Tabakâtlar

##### 1. Ferîdüddin Attar, *Tezkiretü'l-evliyâ*

Ferîdüddin Attar'ın evliyâ menkıbelerine dair kaleme aldığı Farsça *Tezkiretü'l-evliyâ'sının* XV. yüzyılda Türkçeye en az iki farklı tercümesi gerçekleştirilmiştir. Eserin ilk tercümesi Ahmed-i Dâî (ö. 824/1421'den sonra) tarafından yapılmıştır (*Tercüme-i Tezkiretü'l-evliyâ*).<sup>1</sup> Türk edebiyatında nazım ve nesir türünde çeşitli eserleri olan Ahmed-i Dâî, 1421'den itibaren Sultan II. Murad'ın himayesine girmiş ve bu sırada *Tezkiretü'l-evliyâ'yı* tercüme ederek sultana takdim etmiştir. Ayrıca Hacı Bayram-ı Velî'nin müridlerinden Ahmed-i Bîcân (ö. 870/1466'dan sonra), Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin *Fusûsü'l-hikem*'ine 857/1453 senesinde yazdığı Türkçe

1 Süleymaniye Ktp., Serez, nr. 1800.

tercümesi *el-Müntehâ*'da *Tezkiretü'l-evliya*'dan 24 adet sûfinin biyografisini de bazı ilave ve çıkarmalarla tercüme etmiştir.<sup>2</sup> Eserin bir diğer tercümesi ise Sinan Paşa diye bilinen Yûsuf b. Hızır'a (ö. 891/1486) aittir (*Tezkiretü'l-evliyâ Tercümesi*). Osmanlı âlimi ve devlet adamı olan, aynı zamanda Türk nesir üslubunun kurucusu olarak kabul edilen Sinan Paşa, *Tezkiretü'l-evliya*'nın ilk yirmi sekiz bölümünü yer yer kısaltıp yer yer de ilaveler yaparak tercüme etmiştir.<sup>3</sup>

### 2. Molla Abdurrahman-ı Câmî, *Nefehâtü'l-üns min hadarâti'l-kuds*

Molla Abdurrahman-ı Câmî'nin Farsça *Nefehâtü'l-üns min hadarâti'l-kuds* isimli eserinin Türkçeye tercümesi de 1521 senesinde Lâmiî Çelebi (ö. 938/1532) tarafından *Fütûhu'l-mücâhidîn li tervîhi kulûbi'l-müşâhidîn* adıyla gerçekleştirilmiştir. 629 velinin hayat hikâyesinin yer aldığı bu tercümede en önemli taraf Nakşibendiyye şeyhleriyle alâkalı tamamlayıcı bilgilerin ve Halvetiyye ile Zeyniyye şeyhleri başta olmak üzere Anadolu'daki velilerin ilâve edilmiş olmasıdır.<sup>4</sup>

### 3. Lâmiî Çelebi, *İbretnâme (İbretnüümâ)*

Lâmiî Çelebi yukarıda zikredilen *Nefehâtü'l-üns* tercümesinin yanı sıra 932 (1526) senesinde Türkçe olarak telif ettiği *İbretnâme (İbretnüümâ)* olarak da anılmaktadır) isimli iki bölümden oluşan eserinin birinci bölümünü bazı büyük sûflerin hikâyelerine ayırmıştır.<sup>5</sup>

### 4. Kemal b. Ahmed el-Ahlatî, *Münevviru'l-ekzâr*

XVI. yüzyıl müelliflerinden olduğu anlaşılan Kemal b. Ahmed el-Ahlatî *Münevviru'l-ekzâr* isimli çok hacimli olmayan Arapça risalesinde, dört bölümden birini önde gelen bazı sûflerin biyografilerine ve tarikat silsilelerinin kaydına ayırmıştır.<sup>6</sup>

2 İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yazma Eserler Ktp., İstanbul Kitaplığı Bölümü, nr. MC.\_yz\_K.000108.

3 Eserin ilmî neşri Emine Gürsoy Naskali tarafından gerçekleştirilmiştir: (Sinan Paşa, *Tezkiretü'l-evliyâ*, Ankara 1987). XV. yüzyılda Âşık Ahmed (XV. Yüzyıl) tarafından *Câmiu'l-ahbar* adıyla manzum bir evliya tezkiresi hazırlanıp Sultan II. Murad'a sunulduğu belirtilmektedir (bkz. İsmail Ünver, "Mesnevî", *Türk Şiiri Özel Sayısı II [Divan Şiiri]*, Ankara: TDK yay., sy. 415-416-417, c. 52 [1986], s. 458).

4 Bu tercüme 1270 (1854) ve 1289 (1872) tarihlerinde İstanbul'da basılmıştır.

5 Eser *Kitâb-ı İbretnüümâ* adıyla 1273 (1856-57) yılında basılmıştır.

6 Hacı Selimağa Ktp., Kemankeş, nr. 253. Eser bir yüksek lisans çalışmasına konu olmuş ve metni burada kaydedilmiştir: Veysel Kükrek, "Kemal b. Ahmed b. Halîfî b. Emir el-Ahlatî'nin Münevvirü'l-ekzâr Risâlesi", Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994. O dönemde Bayrâmiyye şeyhi Muhyiddin Muhammed Yavsi'nin (ö. 920/1514) *Esmâ-i Ehlullah* adıyla Ebûbekir el-Vâsiti'den (ö. 320/932'den sonra) başlayarak 425 sûfinin ismini listelediği de bilinmektedir (Süleymaniye Ktp., Pertevniyal Sultan, nr. 904, vr. 30a-31b).

### 5. Taşköprizâde Isâmeddin Ahmed, *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye fi ulemâi'd-devleti'l-Osmâniyye*

Taşköprizâde Isâmeddin Ahmed (ö. 968/1561) kuruluştan kendi zamanına kadar Osmanlı âlimlerinin biyografilerini ortaya koymak üzere hazırladığı *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye fi ulemâi'd-devleti'l-Osmâniyye* isimli Arapça eserinde<sup>7</sup> aynı zamanda şeyhlerin hayat hikâyelerine de yer vermiştir. Kanûnî Sultan Süleyman döneminin son yıllarına kadar 150 civarında şeyhin kaydedildiği bu eser ve daha sonra hazırlanan zeyilleri Osmanlı tasavvuf tarihi için en temel kaynaklar arasında yerini almıştır. Esere Ali Çelebi b. Bâlî (ö. 992/1584), Taşköprizâde'nin bıraktığı yerden 1583 yılına kadar gelen âlim ve şeyhleri ekleyerek Arapça *el-İkdü'l-manzûm fi zikr-i efâdili'r-Rûm* adıyla zeyl hazırlamıştır.<sup>8</sup> Mecdî Mehmed Efendi (ö. 999/1591) ise *eş-Şekâik*'i bazı kaynaklardan faydalanarak yaptığı ilavelerle genişleterek *Hadâiku's-Şekâik* adıyla Türkçeye çevirmiştir.<sup>9</sup>

### 6. Abdülvehhâb eş-Şârânî, *Levâkihu'l-envâr fi tabakâti'l-ahyâr*

Abdülvehhâb eş-Şârânî'nin (ö. 973/1565) *Levâkihu'l-envâr fi tabakâti'l-ahyâr* veya daha yaygın olarak *Tabakatü'l-kübra* diye bilinen eseri *Levâkihu'l-envâri'l-kudsîyye fi tabakâti'l-ulemâ ve's-sûfiyye*'de 420'nin üzerinde âlim ve sûfinin biyografisine yer verilmiştir. Bir tabakat kitabı olmakla birlikte eser tasavvuf terimlerini de ihtiva etmektedir.<sup>10</sup> Şârânî bu eserinden sonra *et-Tabakatü'l-vustâ* adıyla bir eser daha kaleme almıştır.<sup>11</sup> İlk eserin *et-Tabakatü's-suğrâ* diye de anılan zeyli *Zeylü't-Tabakâti'l-kübrâ* da ise müellif görüştüğü âlim ve sûfilere yer vermiştir.<sup>12</sup> Ayrıca Şârânî *Letâifü'l-minen ve'l-ahlâk fi beyâni vücûbi't-tehaddüs bi-nîmetillâhi ale'l-ıtlak (el-Minenü'l-kübrâ)* isimli eserinde kendisine ihsan edilen manevî nimetleri anlatırken bir nevi otobiyografisini yazmıştır.<sup>13</sup>

### 7. Mahmud b. Süleyman el-Kefevî, *Ketâibü'l-a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*

Mahmud b. Süleyman el-Kefevî (ö. 990/1582) Sultan III. Murad'a takdim etmek üzere Hanefî âlimlerin hayatlarını kaydettiği Arapça *Ketâibü'l-a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr* isimli eserinde özel başlıklar altında Hicrî II. yüzyıldan itibaren önde gelen sûflerin biyografilerini ve bir kısmının silsilelerini

7 Eser Ahmed Suphi Furat tarafından neşredilmiştir (İstanbul 1985).

8 Bu zeyl *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye* ile birlikte basılmıştır (Beyrut 1975).

9 Mecdî Mehmed Efendi'nin bu tercümesi *eş-Şekâik*'in dört zeyli ile birlikte Abdülkadir Özcan tarafından gerçekleştirilen neşrin ilk kitabını oluşturmaktadır (*eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye Tercümesi*, c. 1, İstanbul 1989).

10 Eser yayımlanmıştır: Kahire 1993, 2001.

11 Süleymaniye Ktp., Pertev Paşa, nr. 497.

12 Eser yayımlanmıştır: Kahire 1970, 1990; Beyrut 1999.

13 Eser yayımlanmıştır: Kahire 1311/1894; 1331/1913. Şârânî bu eserini *el-Minenü'l-vustâ* adıyla özetlemiştir (Süleymaniye Ktp., Hekimoğlu Ali Paşa, nr. 551).

kaydetmiştir. Eserdeki bu tür bilgilerin kaynakları arasında *Nefehâtü'l-üns* ve *Reşehât-ı Aynü'l-hayat* isimli eserler bulunmaktadır.<sup>14</sup>

## B. Menâkıbnâmeler

Osmanlı klasik döneminde bir tarikatın pîri veya müntesibi olduğu bilinen sûfiler hakkında yazılanlar aynı zamanda o tarikatın tarihine de ışık tutmakta, dolayısıyla bunlar tarikatlar tarihi açısından önem arz etmektedir. Ayrıca o dönemde hangi tarikata mensup olduğu bilinmeyen ya da mensubiyeti ile ilgili farklı görüşler bulunan, ancak sûfi kimliği ve tasavvufi faaliyetleri ile tanınmış Şeyh Şücâeddin, Bedreddin Simâvî, Otman Baba, Koyun Baba ve Seyyid Hârûn gibi bazı önemli isimler hakkında da eserler kaleme alınmıştır. Tasavvuf tarihinin belli karelerini tamalanması açısından önem arz eden bu eserler de bu bölümde kaydedilecektir.

### 1. Vâhidî, *Menâkıb-ı Hoca-i Cihan ve Netîce-i Cân* (*Kitâb-ı Tavâif-i Aşere*)

Vâhidî'nin (ö. XVI. yüzyıl) Türkçe mensur ve manzum karışık olarak 1523 yılında tamamladığı *Menâkıb-ı Hoca-i Cihan ve Netîce-i Cân* (*Kitâb-ı Tavâif-i Aşere*) isimli eseri Anadolu'daki derviş zümrelerini ele almaktadır. Eser temsilî (sembolik) bir hikâye olmakla birlikte dönemin derviş zümreleri ve tasavvuf hayatı hakkında gerçekçi bilgiler de ihtiva eder. Ele alınan zümreler Kalenderîler, Rum abdalları, Haydarîler, Câmîler, Bektâşîler, Şems-i Tebrîzîler, Mevlevîler, Edhemîler, âlimler ve sûfiler şeklindedir. Ayrıca kâmil ve nâkıs şeyh, tarikatın on şartı (usûl-i aşere), atvâr-ı seb'a, insân-ı kâmil, keşf, tevhid gibi konularla ilgili de geniş bilgi verilir. Eserde Edhemî ve Mevlevîler hâriç diğer derviş grupları kesinlikle şeriat dışı bulunarak şiddetle eleştirilir.<sup>15</sup>

### 2. Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî ve Mevlevîyye

Osmanlı'da Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî ve Mevlevîyye tarikatına ışık tutan çalışmaların XV. yüzyılın başından itibaren gerçekleştirildiği görülür. Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî ve Mevlevîlik hakkında en geniş bilgileri ihtivâ eden kaynaklardan Ahmed Eflâkî'nin (ö. 761/1360) Farsça olarak kaleme aldığı *Menâkıbü'l-ârifîn* için Zâhid b. Ârif (ö. 825/1422) tarafından 803 (1400-1401) yılında *Mahzenü'l-esrar*<sup>16</sup> adıyla gerçekleştirilen Türkçe tercüme bu çalışmaların ilkinin teşkil eder. Bir sonraki asırda *Menâkıbü'l-ârifîn* ile ilgili en az üç çalışma daha yapılmıştır. Abdülvehhâb b. Mustafa b. İbrahim es-Sâbunî el-Hemedânî'nin (ö. 954/1547) esere yer yer yeni

14 Eserin tahkikli neşri Saffet Köse, Murat Şimşek, Hasan Özer, Huzeyfe Çeker ve Güneş Öztürk'ten oluşan bir heyet tarafından gerçekleştirilmiş ve dört cild olarak yayımlanmıştır: İstanbul (İrşad Kitabevi, 2017).

15 Eser Ahmet Karamustafa tarafından geniş bir inceleme yazısıyla birlikte yayımlanmıştır: *Menâkıb-ı Hoca-i Cihân ve Netîce-i Cân*, Harvard 1993.

16 Süleymâniye Ktp., Süleymaniye bölümü, nr. 3456.

bilgiler ekleyerek ve özetleyerek 1540 yılında Farsça olarak hazırladığı *Sevâkıb-ı Menâkıb* adlı eser,<sup>17</sup> Derviş Halil Senâî (ö. 950/1543) tarafından bazı değişikliklerle Türkçeye çevirilerek<sup>18</sup> Kânûnî Sultan Süleyman'a takdim edilmiştir. Eserin Derviş Mahmud Dede tarafından 998 (1590) senesinde tamamlanan bir başka tercümesi ise<sup>19</sup> Sultan III. Murad'a takdim edilmiştir. Bu tercümenin Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde (Revan, nr. 1479) bulunan minyatürlü nüshası Süheyl Ünver tarafından *Mevlânâ'dan Hâtıralar: Sevâkıb-ı Menâkıb* adıyla yayımlanmıştır (İstanbul 1973). XVI. yüzyılda Mevlevîlik adına gerçekleştirilen diğer bir çalışma Mevlevîye şeyhlerinden divan şairi İbrahim Şâhidî'nin (ö. 957/1550), 951'de (1544) kaleme aldığı Farsça *Gülşen-i Esrâr*'dır.<sup>20</sup> Ayrıca Şâhidî Türkçe *Dîvan*'ında<sup>21</sup> ele aldığı tasavvufî konularla birlikte Mevlânâ'yı ve Mevlevîye tarikatını da övmüş, *Tıraşnâme* isimli 75 beyitlik Farsça mesnevîsinde<sup>22</sup> Mevlevîlik'teki tıraş âdabını konu edinmiştir. *Müşâhedât-ı Şâhidiyye* isimli Arapça mensur eserinde ise<sup>23</sup> Mevlânâ'dan ve Dîvâne Mehmed Çelebi'den aldığı feyizleri ve gördüğü lütufları anlatmaktadır.

### 3. Nakşibendiyye

XV. yüzyılın ilk yarısında Nakşibendiyye'nin pîri Bahâeddin Nakşibend'in baş halifesi Şeyh Alâeddin Attar (ö. 802/1400) adına Şeyhülislam Molla Fenârî (ö. 834/1431) tarafından *Risâle fî menâkıbî's-Şeyh Alâeddin en-Nakşibendî* adıyla bir esere kaleme alınmıştır.<sup>24</sup> Aynı asrın sonlarında ya da XVI. yüzyılın başlarında ise Nakşibendiyye-Ahrâriyye'nin Anadolu'daki ilk temsilcilerinden Kütahya-Simavlı Abdullah-ı İlâhî'nin (ö. 896/1491) menakıbına dair Uzun Firdevsî (ö. 918/1512'den sonra) tarafından *Tuhfetü'l-hâdî* adıyla bir eser kaleme alınmıştır.<sup>25</sup> *Hakâiknâme* ve *Hakikatnâme* adlarıyla da anılan bu eserin Hazinedarbaşı Ali Ağa'nın oğlu Mehmed Bey'e armağan olarak kaleme alındığı belirtilmektedir.<sup>26</sup>

17 Süleymaniye Ktp., Âşir Efendi, nr. 1540.

18 *Sevâkıb-ı Menâkıb Tercümesi*, Süleymaniye Ktp., Hâlet Efendi İlavesi, nr. 49.

19 *Tercüme-i Sevâkıb*, Süleymaniye Ktp., Mihrişah Sultan, nr. 272.

20 Eser üzerinde Nuri Şimşekler bir doktora çalışması yapmıştır (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998).

21 Süleymaniye Ktp., İzmir, nr. 551. Mustafa Çıpan tarafından gerçekleştirilen yüksek lisans çalışmasında eserin tenkidli metni ortaya konmuştur: "Muğlalı İbrahim Şâhidî, Hayatı, Edebî Şahsiyeti, Eserleri Dîvan ve Gülşen-i Vahdet -Tenkidli Metin-", Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1986.

22 Bu mesnevî İbrahim Şâhidî'nin yanı sıra bazı mecmualarda Mevlânâ Celaleddin-i Rûmî adına da kaydedilmiştir. Bkz. Nuri Şimşekler, "Şâhidî İbrahim Dede'nin Gülşen-i Esrâr'ı Tenkidli Metin -Tahlil", Doktora tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998, s. 51.

23 Bkz. Şimşekler, "Şâhidî İbrahim Dede'nin Gülşen-i Esrâr'ı Tenkidli Metin -Tahlil", s. 49.

24 İbrahim Hakkı Aydın, "Molla Fenârî", *DİA*, c. 30, s. 246.

25 Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 1399/2; 1343/4; Nâfiz Paşa, nr. 1509/1.

26 Orhan F. Köprülü, "Firdevsî, Uzun", *DİA*, c. 13, s. 129. Uzun Firdevsî'ye ayrıca müellifi belli olmayan Farsça bir eseri 914 (1508) yılında İstanbul'da tercüme ederek meydana getirdiği •

Halvetiyye-Gülşeniyye şeyhi Muhyî-i Gülşenî de (ö. 1017/1608) Fahreddin Ali Sâfi'nin Ubeydullah-ı Ahrar başta olmak üzere Nakşibendiyye silsilesinde yer alan şeyhleri anlattığı Farsça eseri *Reşehât-ı Aynü'l-hayat*'ı özetleyip aynı zamanda bazı ilâvelerle genişleterek *Zencîr-i Zeheb* adıyla Türkçeye tercüme etmiştir. 977 (1569-70) tarihinde tamamlanan bu eser, *Reşehât-ı Muhyî* adıyla da bilinmekte ve tercümeden ziyade telif niteliği arz etmektedir.<sup>27</sup> Öte yandan yukarıda işaret edildiği gibi, Ahmed b. Mahmud Hâzinî'nin (ö. 1002/1593'ten sonra) İstanbul'da 995 (1586) tarihinde yazdığı Yeseviyye tarikatının usul ve âdabı ile şeyhlerinin menkıbelerine dair *Menbau'l-ebhâr fî riyâzi'l-ibrâr* isimli eserde, Yeseviyye ile birlikte Nakşibendiyye tarikatının usul ve âdabına da yer verilmiştir.

#### 4. Emir Sultan ve Kübreviyye

Kübreviyye tarikatı şeyhi olan Emir Sultan (Şemseddin Muhammed, ö. 833/1429 [?]) hakkında XV. yüzyılın ilk yarısında vefatının ardından birçok menâkıbnâme kaleme alınmıştır. Buharalı Emir Sultan için yazılan ilk menâkıbnâme, kendisinden sonra Bursa'daki dergâhta makamına oturan halifesi Şeyh Hasan Efendi'nin (ö. 845/1441-42) kaleme aldığı *Müzîlî'ş-şükûk* isimli eserdir.<sup>28</sup> Ardından dergâhın üçüncü postnişini Lütfullah Efendi (ö. Muharrem 894/Ocak 1489) tarafından *Cenâhü's-sâlikîn* adıyla,<sup>29</sup> Kübreviyye şeyhlerinden Yahyâ b. Yahşi/Bahşi (ö. XVI. yüzyılın başları) tarafından *Menâkıb-ı Emir Sultan (Menâkıb-ı Cevâhir)* adıyla,<sup>30</sup> Şâir Müdâmî (ö. 947/1540) tarafından *Menâkıb-ı Emir Buhârî* ya da *Dîvân-ı Müdâmî der Vâsf-ı Emir Sultan* adıyla,<sup>31</sup> Kübreviyye şeyhlerinden Yenişehirli Nîmetullah Efendi (ö. XVI. yüzyıl) tarafından *Menâkıb-ı Emir Sultan* adıyla,<sup>32</sup> Kübreviyye müntesibi Bursalı Mehmed Şevki Efendi (ö. 962/1555'ten sonra) tarafından 962 (1555) senesinde *Menâkıb-ı Emir Sultan* adıyla,<sup>33</sup> Senâî Çelebi (ö. XVI. yüzyıl) tarafından *Menâkıb-ı Emir Sultan* adıyla (İstanbul 1290) hakkında eserler kaleme alınmıştır. Ayrıca Zeynelâbidin b. Hacı Kasım'ın da (XVI. yüzyıl) Emir Sultan hakkında menâkıbnâme yazan müelliflerden olduğu belirtilmektedir.<sup>34</sup>

*Hayât u Memât* isimli ahlakî-tasavvufî mahiyette mensur bir eser daha nisbet edilmiştir (Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud, nr. 2333).

27 Eserin 977 (1569-70) tarihli müellif hattı tek nüshası Yapı ve Kredi Bankası Sermet Çifter Kütüphanesinde (nr. 302) bulunmaktadır.

28 Bursa Eski Yazma ve Basma Eserler Ktp., Ulucami, nr. 168.

29 Hüseyin Algül-Nihat Azamat, "Emir Sultan", *DİA*, c. 11, s. 148.

30 Hacı Selim Ağa Ktp., Kemankeş, nr. 410/1.

31 İstanbul Üniversitesi Ktp., TY, nr. 5520.

32 Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 4564.

33 Bkz. Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1333, c. 3, s. 72-73.

34 Haşim Şahin, "Menâkıbnâme", *DİA*, c. 29, s. 113.

### 5. Hacı Bektâş-ı Velî ve Bektâşiyye

Bektâşiyye'nin pîri Hacı Bektâş-ı Velî'nin (ö. 669/1271 [?]) Arapça mensur olarak kaleme aldığı önemli eseri *Makâlât*, XV. yüzyıl şâiri Hatiboğlu (ö. 838/1435'ten sonra) tarafından *Bahru'l-hakâik*<sup>35</sup> adıyla manzum olarak Türkçeye çevrilmiş, böylece pîrin görüşleri Osmanlı'ya taşınmıştır. Ayrıca Osmanlı klasik döneminde Hacı Bektâş-ı Velî ve Bektâşiyye tarikatına ışık tutan birçok menâkıbnâme türü eser kaleme alınmıştır. Bu eserler diğer tarikat çevrelerinde meydana getirilen benzeri menâkıbnâmelerden farklı olarak Bektâşî geleneğinde daha çok "vilâyetnâme" veya "velâyetnâme" diye anılmaktadır.

Bektâşilikle ilgili XV. yüzyıldan itibaren yazıya geçirilmiş bulunan menâkıbnâmelerin en tanınmış *Hacı Bektâş-ı Velî Vilâyetnâmesi*'dir (*Menâkıb-ı Hünkâr Hacı Bektâş-ı Velî*). Türkçe olarak kaleme alınan bu eserin manzum, mensur veya karışık olmak üzere üç farklı nüshası vardır. Hangi türün ne zaman yazıldığı ve müellifleri hakkında kesin bilgi yoktur. Bazı araştırmacılar müellif olarak "Süflî Derviş" mahlası ile tanınan Musâ b. Ali'yi, bazıları ise XV. yüzyılın sonlarıyla XVI. yüzyıl başlarında yaşamış olan Firdevs-i Tavîl'i (Uzun Firdevsî) kabul etmektedirler. Eser incelendiğinde, kökü Orta Asya'da Ahmed Yesevî dönemine kadar uzanan şifâhî rivayetlerin yanı sıra çoğu günümüze ulaşmayan *Menâkıb-ı Hâce Ahmed-i Yesevî*, *Menâkıb-ı Lokman-ı Perende*, *Menâkıb-ı Seyyid Mahmûd-i Hayrânî* gibi bazı menâkıb mecmualarının kullanıldığı anlaşılmaktadır. Eserde Hacı Bektaş'ın soyu, çocukluğundan itibaren hayatı, Yeseviyye tarikatı geleneğine mensubiyeti, Anadolu'ya gelişi, Hacca gidişi, dönüşünde çevredeki Türkmenler ve gayrimüslimler arasındaki faaliyetleri, diğer sûfiler, ahiler ve medreselilerle münasebetleri anlatılır. Vefatından sonra halifelerinin gittikleri yerlerde İslamiyeti nasıl yaydıkları kaydedilir.<sup>36</sup>

Bektâşilik tarihine ışık tutan bir başka menâkıbnâme Türkçe *Hacım Sultan Vilâyetnâmesi*'dir. Büyük bir ihtimalle Hacım Sultan'ın baş halifesi Derviş Burhan (Burhan Abdal) tarafından *Hacı Bektaş Vilâyetnâmesi*'nden önce ve en geç XV. yüzyılın ortalarında kaleme alınmıştır. O yüzden Hacı Bektaş ile ilgili şifâhî gelenekleri kendi menâkıbnâmesinden de önce yazıya geçiren ilk metin olma ihtimali bulunmaktadır. Eserde anlatıldığına göre Hacım Sultan tıpkı Hacı Bektâş-ı Velî gibi Yeseviyye geleneğine mensuptur ve Orta Asya'dan Anadolu'ya birlikte gelmişlerdir. Tarikat eğitimini (seyrüsülûk) Hacı Bektâş'ın yanında tamamlayarak icazet almış ve Kütahya, Afyonkarahisar, Uşak bölgesine gönderilmiştir. Yine eserde

35 Eser Hikmet Ertaylan tarafından yayımlanmıştır: İstanbul 1960.

36 Eserin XX. yüzyılda latin hafleriyle gerçekleştirilmiş olan birçok neşri vardır. Bunların en sonuncusu Bedri Noyan'a aittir: Firdevsî-i Rûmî, *Manzum Hacı Bektâş-ı Velî Vilâyetnâmesi*, Aydın 1986.



kaydedildiğine göre şeyhi Hacı Bektaş gibi ibadetlerine dikkat eden; namaz, oruç, hac gibi dinî vazifeleri titizlikle yerine getiren bir şeyhtir.<sup>37</sup>

Bektâşilik tarihi açısından bir diğer önemli kaynak XV. veya XVI. yüzyılda kaleme alındığı tahmin edilen Türkçe *Abdal Mûsâ Velâyetnâmesi*'dir. Antalya Elmalı'da kurduğu tekkesi Bektâşilikte dört önemli tekkeden biri olarak kabul edilen Abdal Mûsâ'nın menâkıbına dairdir. Evliya Çelebi XVII. yüzyılda bile bu tekkede Ehl-i sünnet esaslarına bağlı üç yüzden fazla Bektâşî dervişinin bulunduğunu belirtmektedir. *Velâyetnâme*'ye göre Abdal Mûsâ XIV. yüzyılda yaşamış ve Osmanlılar ile birlikte gazalara iştirak etmiştir. Baba Gaybî (Kaygusuz Abdal) ve Kızıl Deli (Seyyid Ali Sultan), halifeleri arasında bulunmaktadır.<sup>38</sup>

Abdal Mûsâ'nın halifelerinden Kızıl Deli (Seyyid Ali Sultan) ve Baba Gaybî (Kaygusuz Abdal) hakkında da ayrı ayrı Türkçe menâkıbnâmeler yazılmıştır. Seyyid Ali Sultan'ı (ö. 815/1412'den sonra) konu edinen menâkıbnâmenin adı *Vilâyetnâme-i Seyyid Ali Sultan*'dir. Eser Bedri Noyan tarafından yayımlanmıştır. Müellifi bilinmemekle birlikte, eserde 824 (1421) senesinde vefat ettiği bilinen Seyyid Rüstem Gâzî'den pek çok defa söz edilmiş olması,<sup>39</sup> onun vefatından sonraki bir tarihte hazırlandığını göstermektedir. Bu *Vilâyetnâme*'ye göre Seyyid Ali Sultan, Horasan'da yaşamakta iken rüyasında gördüğü Hz. Peygamber'in (a.s.) emriyle kırk kadar arkadaşıyla birlikte Sulucakarahöyük'te Hacı Bektaş dergâhına varmış, buradan aldığı tâlimatla Rumeli'nin fethinde Osmanlı'ya destek olmuştur. Kızıl Deli Sultan olarak da bilinen Seyyid Ali Sultan ve arkadaşlarının namaz ve benzeri ibadetler hususunda son derece hassas oldukları, şarap gibi müskirata asla iltifat etmedikleri eserdeki ifadelerden net bir şekilde anlaşılmaktadır. Seyyid Ali Sultan'ın, fetihlerin ardından Rumeli'de Dimetoka yakınlarında Kızıl Deli isimli çayın kenarına kurduğu tekkesi, Bektâşilerce en önemli dört tekkeden biri olarak kabul edilmektedir. XVI. yüzyılda yazıldığı anlaşılan Kaygusuz Abdal ile ilgili menâkıbnâmenin de müellifi meçhuldür. *Menâkıb-ı Kaygusuz Abdal* olarak bilinen bu eser sayesinde Kaygusuz Abdal'ın (ö. 848/1444 [?]) Anadolu'da Bektâşiliğin yerleşmesi ve yaygınlaşmasında birinci derecede etkili olan Abdal Mûsâ'nın yanında yetişerek hilâfet aldığı ve Bektâşilik adına faaliyet gösterdiğini öğreniyoruz.<sup>40</sup>

37 Eserin beş farklı nüshasının transkripsiyonlu metinleri Salih Gülerer tarafından yayımlanmıştır: *Hacı Bektaş-ı Velî'nin Halifelerinden Hacım Sultan ve Menâkıbnâmesi*, İstanbul 2014, s. 409-644.

38 Eserin Abdurrahman Güzel tarafından tıpkıbasımı ve transkripsiyonlu metni neşredilmiştir: *Abdal Mûsâ Velâyetnâmesi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999.

39 Bkz. Bedri Noyan, *Seyyid Ali Sultan [Kızıl Deli Sultan] Vilâyetnâmesi*, Ankara: Ayyıldız Yayınları, ts. s. 76.

40 Eserin Abdurrahman Güzel tarafından hazırlanan transkripsiyonlu metni Türk Tarih Kurumu yayınları arasında çıkmıştır; Ankara 1999.

Bektaşılık tarihiyle ilgili kaydedilmesi gereken bir başka kaynak Hoca İbrahim adlı birisinin yazdığı *Menâkıb-ı Pîrî Baba*'dır. Yavuz Sultan Selim devrinde kaleme alındığı tahmin edilen bu eserde ele alınan Pîrî Baba, bir görüşe göre Hacı Bektâş-ı Velî gibi Yeseviyye geleneğine mensup sûfilerdendir.<sup>41</sup>

## 6. Ahmed Yesevî ve Yeseviyye

Anadolu'da Bektâşiyye adıyla teşkilatlanan çoğunlukla Yeseviyye geleneğine mensup sûflerin XV. yüzyılın sonlarından itibaren kayda geçirilmeye başlanan menâkıbının yanı sıra, bizzat Orta Asya'da teşekkül etmiş Yeseviyye'nin âdâb ve erkânıyla, pîri Ahmet Yesevî ve halifeleri hakkında en az üç eser kaleme alınmıştır. XVI. yüzyılın sonlarında Ahmed b. Mahmud Hazîni (ö. 1002/1593'ten sonra) isimli Yesevî şeyhi tarafından kaleme alınan bu eserlerden *Menbau'l-ebhâr fî riyâzî'l-ebrâr* ismini taşıyan ilki İstanbul'da 995 (1586) tarihinde telif edilmiştir. Manzum ve mensur karışık olan bu eser dil olarak da Çağatay ve Anadolu Türkçesiyle Farsça dillerinde karışık olarak hazırlanmış, ayrıca Arapça bazı şiirlere yer verilmiştir. Eserde Yeseviyye ile birlikte Nakşibendiyye tarikatının âdabından da bahsedilmektedir.<sup>42</sup> *Huccetü'l-ebrâr* adını taşıyan ikinci eser birincisinden iki sene sonra 996 (1588) yılında Sultan III. Murad adına Farsça manzum olarak hazırlanmıştır.<sup>43</sup> *Cevâhiru'l-ebrâr min emvâci'l-bihâr* adıyla 1002 (1593) senesinde Türkçe olarak kaleme alınan üçüncüsü ise yine Sultan III. Murad'a takdim edilmek üzere kaleme alınmıştır.<sup>44</sup> XVI. yüzyılda Osmanlı'da doğrudan orta asya ile irtibatlı Yesevî dervişlerine rastlanmamasına rağmen, XVI. yüzyılın sonlarında bu tarikatla alakalı eserlerin kaleme alınması, muhtemelen Yeseviyye geleneğine mensup Bektâşilerde XVI. yüzyıl itibariyle bir takım sapmaların su yüzüne çıkmış olması sebebiyledir. Nitekim bu dönemde Halvetiyye'nin âlim şeyhlerinden Şemseddin Sivâsi de (ö. 1006/1597) 1593 yılında *Menâkıb-ı İmam-ı Âzam* isimli manzum eserini kaleme alarak şeriat yolunun önemine dikkat çekmiş ve Alevî, Râfîzî ve Bektâşiler'i eleştirmiştir.<sup>45</sup>

## 7. Rifâiyye

XV. yüzyılda hakkında eser kaleme alınan sûflerden birisi de Rifâiyye tarikatına mensup olduğu belirtilen Sarı Saltuk'tur. Kuruluş aşırında olduğu gibi gaza ruhunun oldukça canlı olduğu, seferlerin birbirini takip ettiği bir dönemde Anadolu

41 Eserin bir nüshası Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesinde bulunmaktadır (Hazîne, nr. 1313).

42 Bu eser bir yüksek lisans çalışmasına konu olmuştur: Samire Mahmudova, "Hazîni'nin *Menbau'l-ebhâr fî Riyâzî'l-ebrâr* Adlı Eserinin Değerlendirilmesi", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000.

43 Bkz. Samire Mahmudova, "Hazîni'nin *Menbau'l-ebhâr fî Riyâzî'l-ebrâr* Adlı Eserinin Değerlendirilmesi", s. 10.

44 Eser Cihan Okuyucu tarafından neşredilmiştir: *Cevâhiru'l-ebrâr min emvâc-ı Bihâr: Yesevî Menâkıbnâmesi*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü, 1995.

45 Bkz. Hasan Aksoy, "Şemseddin Sivâsi", *DİA*, c. 38, s. 525.

ve Balkanlar'ın Türkleşip Müslümanlaşmasındaki etkisi dolayısıyla adı etrafında menkıbeler oluşan alperenlerden Sarı Saltuk (ö. 697/1297-98) için *Saltuknâme* adıyla eser hazırlayan müellif Ebülhayr Rûmî'dir. Türkçe olarak hazırladığı bu eserin son kısmında belirtildiğine göre, Fâtih Sultan Mehmed'in oğullarından Şehzade Cem Sultan, Sarı Saltuk'un türbesini ziyaret edip menâkıbını dinlemiş, ardından hakkında bir eser yazılmasını talep etmiştir. Eser yedi sene süren bir çalışmanın ardından 885 (1480) senesinde tamamlanmıştır.<sup>46</sup>

### 8. Halvetiyye

XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Halvetiyye tarikatı şeyhleri hakkında Türkçe eserler kaleme alınmıştır. Bunların ilki Bolu çevresindeki Aladağ ve Bozarmut civarında yaşayıp halkı irşada çalışmış olan Kemal Ümmî (ö. 880/1475) hakkındadır. Müridlerinden Âşık Ahmed'in kaleme aldığı eserin adı *Menâkıb-ı Kemal Ümmî* dir.<sup>47</sup> Halvetiyye meşâyihinden Yûsuf b. Yâkub (ö. 987/1579) tarafından kaleme alınan *Menâkıb-ı Şerîf ve Tarikatnâme-i Pîrân ve Meşâyih-i Tarikat-i Aliyye-i Halvetiyye* isimli eserde İstanbul Koca Mustafa Paşa Dergâhında posta oturan şeyhlerden Çelebi Halife, Sünbül Sinan, Merkez Efendi ve Yakup Halife anlatılmıştır. Ayrıca Halvetiyye silsilesinin kaydedildiği eser, Halvetiyye'nin Cemâliyye kolu ve ondan ayrılan Sünbülüyye şubesi için ilk ve en önemli kaynaklardan biri niteliğindedir. Eser Hicrî 1290 yılında basılmıştır. Halvetiyye şeyhleri için kaleme alınan bir diğer eser Gelibolulu Âli Mustafa Efendi'nin (ö. 1008/1600) *Menâkıb-ı Şeyh Mehmed-i Dâğî* isimli eseridir. Bu eserde Halvetiyye'nin Şâbâniyye koluna mensup şeyhlerden Mehmed-i Dâğî anlatılmış, başta devrin padişahı Sultanı III. Murad olmak üzere devlet ricalinin şeyhe gösterdiği özene işaret edilmiştir.<sup>48</sup> Şah Velî Ayıntâbî'nin (ö. 1007/1598'den sonra) *er-Rihletü's-seniyye ve'l-vasiyyetü'l-behiyye li'l-fukarâi'l-Halvetiyye* isimli eseri de bir nevi otobiyografi niteliğindedir. Müellif ailesi, ataları, hocaları ve şeyhleri hakkında bilgiler vermiştir.<sup>49</sup> Halvetiyye-Gülşeniyye şeyhlerinden Muhyî-yi Gülşenî'nin (ö. 1017/1608) 977 (1568-69) tarihinde başlayıp 1013'te (1604) tamamladığı *Menâkıb-ı İbrâhim Gülşenî* adlı eseri Halvetiyye-Gülşeniyye'nin pîri İbrahim Gülşenî (ö. 940/1534) ve etrafındakileri anlatmaktadır. Müellifin, şeyhi Ahmed Hayâlî'nin arzusu ile yazdığı bu menâkıbnâme esasen Akkoyunlular yönetimindeki Azerbaycan'dan Osmanlılar'ın yönetimi altındaki Mısır'a kadar o dönemin siyasî, dinî ve sosyal

46 Sarı Saltuk'la ilgili müstakil çalışmaların en önemlisi olan bu eserin birkaç neşri yapılmıştır. Bunlardan üç ciltlik bir nüshası çeviri yazı ile Necati Demir ve Dursun Erdem tarafından gerçekleştirilmiştir: Ebu'l-Hayr-ı Rûmî, *Saltuk-Nâme*, İstanbul 2013.

47 Millet Ktp., Ali Emîrî Efendi, Manzum, nr. 1323/1.

48 Eserin bir nüshası Londra British Museum İndia Office Library and Records'da bulunmaktadır. Bkz. Reşat Öngören, "Osmanlılar'da Devlet Ricâli-Meşâyih Münâsebetlerinin Boyutlarını Gösteren Yeni Bir Kaynak: Âlî'nin Şeyh Mehmed-I Dâğî İle Alâkah Menâkıbı", *İslâm Araştırmaları Dergisi/Turkish Journal of Islamic Studies* [1997], ss. 107-113.

49 Bâyezid Devlet Ktp., nr. 3188/1.

durumunu yansıtan, ünlü sîmalar, âlim ve şâirler hakkında bilgiler ihtiva eden tarih kitabı niteliğindedir.<sup>50</sup>

### 9. Ebu'l-Vefâ el-Bağdâdî ve Vefâiyye

XI. yüzyılın sonlarıyla XII. yüzyılın başlarında Bağdat'ta teşekkül etmiş olan ve Osmanlı'nın ilk iki asrında faaliyeti gözlemlenen Sünnî çizgide kurulmuş tarikatlardan Vefâiyye'nin<sup>51</sup> pîri Ebu'l-Vefâ el-Bağdâdî (ö. 501/1107) hakkında Şehâbeddin Ahmed el-Vâsîtî *Tezkiretü'l-muttakîn ve tebsiratü'l-muktedîn* adıyla Arapça bir eser kaleme almış, bu eser Zeyniyye tarikatı şeyhlerinden Seyyid Velâyet'in (ö. Muharrem 929/Aralık 1522) talebi üzerine *Menâkıb-ı Tâcü'l-ârifîn Seyyid Muhammed Ebü'l-Vefâ* adıyla<sup>52</sup> Türkçeye çevrilmiştir.<sup>53</sup>

### 10. Abdülkadir-i Geylânî ve Kâdiriyye

XVI. yüzyılda Kadiriyye tarikatı ve temsilcileri ile ilgili de eserler kaleme alınmıştır. Bunlardan *Menâkıb-ı Hazreti Abdülkâdir* isimli eser,<sup>54</sup> tarikatının pîri hakkında yazılmıştır. Kütüphane katalog kaydında müellifi "İsmail Kemal el-Ümmî Kemal el-Karamanî" şeklinde yazıldığı için bazı ilmî çalışmalarda müellifin 880 (1475) tarihinde vefat eden İsmail Kemâl Ümmî olduğu zannedilmiştir. Ancak eserin birkaç yerinde Lâmiî Çelebi'nin 932 (1526) senesinde kaleme aldığı *İbretnâme*'sine (*İbretnümmâ*) atıf yapılmış olması 932'den sonra yazıldığını göstermektedir. Bu durumda müellif Kemal Ümmî değil, muhtemelen Kemal Karamanî isimli birisidir. O dönemde ayrıca Şeyhülislam Hoca Sa'deddin Efendi (ö. 1008/1599) tarafından Abdülkadir Geylanî'nin menakıbına dair Şattanûfî'nin kaleme aldığı *Behcetü'l-esrâr ve ma'dinü'l-envâr fi menâkıb-ı sâdeti'l-ahyâr mine'l-meşâyih'il-eberrâr* isimli eseri (Kahire 1304) Türkçeye kazandırılmıştır.<sup>55</sup>

50 İlk defa Tahsin Yazıcı tarafından yayımlanan eser (Ankara 1982) en son Mustafa Koç ve Eyüp Tanrıverdi tarafından neşredilmiştir (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı yayımları, 2014). Muhyî-yi Gülşenî ayrıca 200 civarındaki eserinden otuz yedisinin bir araya getirildiği Mısır Hidiviyye Kütüphanesindeki bir mecmuada (nr. 7128; İSAM Ktp., fotokopi nüsha, nr. 8906) yer alan *Mukattaât* isimli eseri ile mezkur mecmuada atıfta bulunduğu *Risâle-i Şemsiyye* isimli eserinde Gülşeniyîye tarikatının âdabını anlatmıştır (bkz. Muhyî-i Gülşenî, *Ahlâk-ı Kirâm* [Hazırlayan: Abdullah Tümsük], İstanbul: İnsan yayımları, 2004, hazırlayanın girişi, s. 56, 59). Muhyî'nin şeyhi Ahmed Hayalî'nin (ö. 977/1569) Türkçe *Divân*'ı da dervişlerine yazdığı "pendnâme" ile başlamaktadır (Süleymaniye Ktp., Yozgat, nr. 427, vr. 2b-73a). Hayalî'ye bir de *Mektûbat* isimli eser nisbet edilmiştir (bkz. *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 65; Hüseyin Vassaf, *Sefine-i Evliyâ-yı Ebrar*, Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 2307, c. 3, s. 126).

51 Bkz. Hâşim Şâhin, "Vefâiyye", *DİA*, c. 42, s. 600-603.

52 Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2104.

53 Birçok yazma nüshası bulunan eser Dursun Gümüsoğlu tarafından latin harflerine aktarılarak yayımlanmıştır: *Tâcü'l-ârifîn es-Seyyid Ebü'l-Vefâ Menâkıbnâmesi*, İstanbul 2006.

54 Süleymaniye Ktp., Serez, nr. 1799.

55 Topkapı Sarayı Müzesi Ktp., Bağdat Köşkü, nr. 295. Hoca Sa'deddin Efendi'nin ayrıca ♣

## 11. Bayrâmiyye

Bayrâmiyye şeyhleri ve tarikat âdâbı ile ilgili XVI. yüzyılda en az üç Türkçe eser kaleme alınmıştır. Emir Hüseyin Enîsî'nin (XVI. Yüzyıl) *Menâkıb-ı Akşem-seddin* adıyla kaleme aldığı eser Bayrâmiyye'nin ana kollarından Şemsiyye'nin pîri Akşemseddin'in menkıbelerine dairdir.<sup>56</sup> Abdurrahman el-Askerî'nin (ö. 957/1550'den sonra) *Mir'âtü'l-ışk* adıyla kaleme aldığı eser ise Bayrâmiyye'nin diğer önemli kolu Melâmiyye ve bazı temsilcileri hakkında orijinal bilgiler vermektedir. Türkçe manzum olarak kaleme alınan eserde yer yer ünlü mutasavvıfların ve şâirlerin ve bazen de müellifin yazdığı Türkçe ve Farsça şiirler yer almaktadır. Eser müellifin şeyhi Ahmed Edirnevî'nin telkiniyle 957 (1550) senesinde telif edilmeye başlanmıştır. Eserde giriş kısmından sonra Melamiyye'den Pîr Ali Aksarâyî ve halifesi Pîr Ahmed Edirnevî hakkında bilgi verilmiş, daha sonra bazı tasavvufî konular izah edilmiştir. Tasavvufî istihlamların açıklanması da eserde mühim bir yer tutmaktadır. Pîr Ali'nin tarikat silsilesi dolayısıyla Hacı Bayram-ı Velî, Bünyâmin-i Ayâşî, Emir Dede, Somuncu Baba hakkında da önemli bilgiler vardır. Ayrıca idam edilen melâmîlerden Oğlan Şeyh ve müritleriyle ilgili de geniş bilgi yer almıştır.<sup>57</sup> Eseri neşreden İsmail E. Erünsal'ın tespitlerine göre müellif Abdurrahman el-Askerî'nin *Esrarü'l-ârifin irşâdü'l-âşıkîn güftârü'l-vâsilîn tenbihü'l-gâfilîn*<sup>58</sup> adlı eserinin büyük bir bölümü *Mir'âtü'l-ışk* içinde yer almaktadır ki, müellif önce bu eseri kaleme almış, daha sonra bu eserdeki konuları genişletip, Bayrâmî Melâmîliği'nin silsilesini ve Oğlan Şeyh hadisesini de ekleyerek *Mir'atü'l-ışk*'ı meydana getirmiştir.<sup>59</sup> Bayrâmiyye tarihiyle ilgili XVI. yüzyılda kaleme alınan üçüncü eser İlyas Saruhânî'nin (ö. 967/1559-60) *Menâkıb-ı Şeyh Mecdüddin ve Âdâb-ı Sâlikîn*'idir. Bayramiyye şeyhlerinden olan müellif, 961 (1553) senesinde kaleme aldığı eserinde yine aynı tarikatın şeyhi olan babası Şeyh Mecdüddin İsâ'nın (ö. 937/1531) hayatı ve tarikat anlayışını ele almıştır.<sup>60</sup>

Abdülkerim Kuşeyrî'nin *er-Risale*'sini Türkçeye tercüme etmiştir (İstanbul Üniversitesi Ktp., TY, nr. 6332).

56 Eser Bilal Aktan ve Mustafa Güneş tarafından farklı nüshaları da dikkate alınarak çeviri yazı ve günümüz Türkçesiyle yayımlanmıştır (İstanbul 2011).

57 Eser, İsmail E. Erünsal tarafından hazırlanan bir değerlendirme yazısı ile birlikte çeviri yazı şeklinde neşredilmiştir: *XV-XVI. Asır Bayrâmî-Melâmîliği'nin Kaynaklarından Abdurrahman el-Askerî'nin Mir'âtü'l-ışk*'ı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2003.

58 Süleymaniye Ktp., Mihrişah, nr. 203, vr. 76b-88a.

59 Bkz. İsmail E. Erünsal, *a.g.e.*, s. XXIX.

60 Eser en son Mustafa Tacı tarafından, müellifin yirmi iki nutku ile birlikte lâtîn harflerine aktararak yayımlanmıştır: İlyas İbn İsa Akhisarî, *Şeyh Mecdüddin Bayrâmî Menâkıbı ve Sâliklerin Âdâbı; Nutk-ı Şerifler*, İstanbul: H Yayınları, 2016. İlyas Saruhânî'ye cifr ahkâmı ile tarih ve tasavvuftan bahseden *Rumûzü'l-künûz fi'l-cifr* isimli Türkçe mensur bir eser de nisbet edilmektedir. 965 (1557-58) tarihinde tamamlanan bu eser, yazıldığı tarihten Hicrî 2035 yılına kadar olacaklardan söz etmektedir (Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud, nr. 4224).

### 12. Zeyniyye

Zeyniyye tarikatı ile ilgili eser, bu tarikatın şeyhlerinden Mehmed Çelebi'nin (XVI. yüzyıl) hazırladığı *Menâkıbü'l-evliyâ'* dır. Eserde Zeyniyye adına Isparta-Eğirdir'de faaliyet gösteren Şeyh Burhâneddin Efendi'nin (ö. 970/1563-63) ve dedelerinin hayatları ele alınmıştır. Bu menâkıbnâme daha sonra Burhâneddin Efendi'nin torunu Şerif Efendi tarafından bazı tashih ve ilaveler ile birlikte tekrar yazılmıştır.<sup>61</sup>

### 13. Ali Semerkandî ve Semerkandiyye

Seyyid Nizam'ın (ö. 957/1550) *Menâkıb-ı es Seyyid Ali Semerkandî* isimli eseri Semerkandiyye tarikatının pîrini anlatmaktadır.<sup>62</sup>

Osmanlı klasik döneminde hangi tarikata mensup olduğu bilinmeyen ya da mensubiyeti ile ilgili farklı görüşler bulunan sûfilerden Şeyh Şücâeddin, Bedreddin Simâvî, Otman Baba, Koyun Baba ve Seyyid Hârun gibi bazı önemli isimler hakkında da eserler kaleme alınmıştır.

### 14. Şeyh Şücâeddin

XIV-XV. yüzyıllarda Anadolu'da faaliyet gösteren ve "Sultan Varlığı", "Şücâeddin Baba" gibi isimlerle de anılan Şeyh Şücâeddin hakkında *Vilâyetnâme-i Şeyh Şücâeddin* adıyla Türkçe bir eser hazırlanmıştır. XV. yüzyılın ilk yarısında yazıldığı tahmin edilen bu esere göre Şeyh Şücâeddin, dönemin sûfileri tarafından üstün bir mevkiye sahip olduğu kabul edilmiş, Hacı Bayrâm-ı Veli bile onun ziyaretine gidip bir müddet sohbet etmiştir. Ayrıca gâzilerle birlikte Rumeli fetihlerine katıldığı kaydedilen şeyhin Osmanlı yöneticileri nezdinde de iyi bir mevki elde ettiği anlaşılmaktadır.<sup>63</sup>

### 15. Bedreddin Simâvî

XV. yüzyılın ikinci yarısında kaleme alınan menâkıbnâmeler arasında, bir isyan hareketi başlattığı için yakalanıp idam edilmiş olan âlim sûfilerden Şeyh Bedreddin Simâvî (ö. 823/1420) için hazırlanan bir eser de bulunmaktadır. Torunu Hâfız Halil b. İsmail tarafından *Simavna Kadısoğlu Şeyh Bedreddin Menâkıbı* adıyla 864 (1460) yılında yazılan bu eserde müellif dedesi Şeyh Bedreddin'i temize çıkarmakta, başına gelenlerin asıl sebebinin Börklüce Mustafa, Torlak Kemal gibi çevresindeki insanlar olduğunu vurgulamaktadır.<sup>64</sup>

61 Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 4552.

62 Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 4603.

63 Eserin Yağmur Say tarafından tıpkıbasımı ve latin harflerine aktararak neşri gerçekleştirilmiştir: *Şücâeddin Velî [Sultan Varlığı] ve Velâyetnâmesi*, Ankara 2010.

64 Eser Abdülbaki Gölpınarlı-İsmet Sungurbey tarafından neşredilmiştir (İstanbul 1967).

### 16. Otman Baba ve Koyun Baba

Haklarında menâkıbnâme yazılan Otman Baba ile Koyun Baba arkadaşlardır. Otman Baba'nın (ö. 883/1478) anlatıldığı *Vilâyetnâme-i Otman Baba* isimli Türkçe eser, şeyhin vefatından beş yıl sonra 1483'te halifesi Küçük Abdal tarafından kaleme alınmıştır. Esere göre Otman Baba Anadolu'ya Timur ile birlikte gelmiş; Fatih Sultan Mehmed ile Manisa'da şehzadeligi döneminden itibaren iyi münasebetler geliştirmiş; muhtelif şehirlerde faaliyet gösterdikten sonra "abdâlân-ı Rûm" diye anılan yüzlerce dervişle birlikte İstanbul'a, oradan da Balkanlar'a geçmiş; burada gazilere destek olmak için fetih hareketlerine katılmıştır.<sup>65</sup> Koyun Baba'nın (ö. 25 Muharrem 873 / 15 Ağustos 1468) ele alındığı Türkçe *Vilâyetnâme-i Koyun Baba* ise XVI. yüzyılda yazılmıştır. Müellifi belli olmayan ve manzum ve mensur birçok nüshası bulunan bu esere göre Koyun Baba, rüyasında gördüğü Hz. Peygamber'in (a.s.) emriyle Horasan'dan önce Hacca gitmiş, ardından Anadolu'ya gelip halkı irşada koyulmuştur. Müridlerine nasihatlarında şeriat vurgusu yapan, şeriat olmadan tarikat, mârifet ve hakîkatin gerçekleşmeyeceğini belirten Koyun Baba da arkadaşı Otman Baba gibi Fâtih Sultan Mehmed ile iyi ilişkiler içinde olmuş, onu gazaya teşvik ederek fetih müjdeleri vermiştir.<sup>66</sup>

### 17. Seyyid Hârûn

Abdülkerim b. Şeyh Mûsâ tarafından 962 (1555) yılında kaleme alınan Türkçe *Makâlât-ı Seyyid Hârûn* isimli eser, Seydişehir'in kurucusu olan mutasavvıf Seyyid Harun'un hayatı ve menkıbelerini anlatmaktadır. Esere göre Seyyid Hârûn manevî işaret üzerine Horasan'dan kırk kadar dervişle birlikte Anadolu'ya gelmiş ve Küpe dağı civarında bir şehir kurmuştur. Ayrıca inşa ettiği birçok tekke vasıtasıyla irşad faaliyetini sürdürmüş, gazi-derviş kimliğiyle savaflara katılmıştır. Akdeniz ve Ege bölgelerinin İslamlaşma sürecine kerâmetleri ve görevlendirdiği halifeleri vasıtasıyla çok önemli katkıları olduğu vurgulanmaktadır.<sup>67</sup>

## III. Tasavvuf Düşüncesi Literatürü

Osmanlı'da benimsenen tasavvuf anlayışının ana kaynakları; Arapça ve Farsça manzum ve mensur ürünler Osmanlı'dan çok önce ortaya çıkmıştı. Hâce Abdullah Ensârî Herevî (ö. 481/1089), Rûzbihân-ı Baklî (ö. 606/1209), Ferîdüddin Attar (ö. 618/1221), Şehâbeddin es-Sühreverdî (ö. 632/1234), Şerefüddin Ömer İbnü'l-Fârız

65 Eser Hakkı Saygı tarafından yayımlanmıştır: *Otman Baba ve Velâyetnâmesi*, İstanbul: Saygı Yayınevi, 1996.

66 Değişik nüshaları neşredilen eserin en son Ankara Millî Kütüphanedeki nüshası esas alınarak tıpkıbasımı ve latin harflerine aktarılarak neşri Ahmet Taşgîm tarafından gerçekleştirilmiştir: *Horasandan Balkanlara Ulaşan Eren Koyun Baba ve Menâkıbı*, Konya: Çizgi Kitabevi, 2017.

67 Eserin ilmî neşri tıpkıbasım ve çeviri yazı şeklinde Cemal Kurnaz tarafından gerçekleştirilmiştir: Abdülkerim b. Şeyh Mûsâ, *Makâlât-ı Seyyid Hârûn*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991.

(ö. 2 Cemâziyelevvel 632/ 23 Ocak 1235), Muhyiddin İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240), Necmeddîn-i Dâye (ö. 654/1256), Hacı Bektâş-ı Velî (ö. 669/1271[?]), Mevlânâ Celaleddin-i Rûmî (ö. 672/1273), Sadreddin Konevî (ö. 673/1274), Fahreddin Irâkî (ö. 688/1289), Sâdî-i Şîrâzî (ö. 691/1292), Mahmud Şebüsterî (ö. 720/1320) gibi büyük mutasavvıfların ortaya koyduğu bu eserlerdeki tasavvufî anlayış Osmanlılar tarafından tevâris edildi. Önceki eserler üzerine yapılan tercüme, şerh ya da yorumlar vasıtasıyla tasavvufî düşünce ilmiye mensupları ve yöneticileri arasında yayıldı. Ayrıca yeni eserlerin telif edilmesiyle de tasavvuf anlayışı Osmanlı toplumunda gelişip kökleşmiş oldu.

Osmanlılar dönemi tasavvuf anlayışının şekillenmesinde en derin ve kalıcı etkinin Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin varlık/tevhid anlayışı (vahdet-i vücûd) ile Mevlânâ Celaleddin-i Rûmî'nin aşk-ı ilâhî anlayışı çerçevesinde gerçekleştiği görülmektedir. Arapça olarak kaleme aldığı eserlerin beş yüzü aştığı tespit edilen Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin görüşleri ilk önce talebeleri İbn Sevdekî, Affüddin Tilimsânî ve Sadreddin Konevî gibi muhakkik sûfiler vasıtasıyla tâlim edildi. Ardından Fahreddin-i Irâkî, Saîdüddin Fergânî, Müeyyidüddin Cendî, Abdürrezzak Kâşânî ve Dâvûd-i Kayserî gibi sûfiler tarafından sistematik hale getirilmeye çalışıldı. Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî'nin görüşleri ise büyük ölçüde 25.700 civarında Farsça beyitten oluşan *Mesnevî*'si üzerinden takip edildi.

## A. Vahdet-i Vücûd

### 1. *Fusûsü'l-hikem*

Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin (ö. 638/1240) “vahdet-i vücûd” şeklinde kavramlaştırılan varlık/tevhid anlayışı çerçevesindeki görüşlerinin Osmanlı'ya girmesi, yayılması ve kökleşmesi özellikle bütün görüşlerinin özeti kabul edilen *Fusûsü'l-hikem* başta olmak üzere bir kısım eserlerine yapılan şerh, hâşîye ve tercümelemlerle gerçekleştirilmiştir. Esasen İbnü'l-Arabî'den önce de birçok sûfinin sistematik şekilde olmasa bile bir şekilde dile getirdiği vahdet-i vücûd anlayışını Osmanlı'ya eserleriyle taşıyan ilk kişi Dâvûd-i Kayserî (ö. 751/1350) olmuştur. Zira Kayserî, Osmanlı Sultanı Orhan Gazî tarafından 1336 yılında inşa ettirilen ilk medreseye müderris olarak tayin edilmiş, on beş yıla yakın bir süre devam ettiği bu vazifesi sırasında müderrisliğin yanı sıra bir takım eserler de kaleme almıştır. Onun İbnü'l-Arabî'nin *Fusûsü'l-hikem*'ine yazdığı *Matlau husûsi'l-kilem fî meânî Fusûsi'l-hikem* adlı Arapça şerhi (Tahran 1299 hş.), İbnü'l-Arabî'nin görüşlerini Osmanlı ilmiye çevrelerine ulaştıran ilk eser olarak değerlendirilmektedir. Takip eden dönemde Bedreddin Mahmud Simavî (ö. 823/1420) tarafından Kayserî'nin *Fusûsü'l-hikem* şerhine *Hâşiyetü Matlai hususi'l-kilem fî meânî Fusûsi'l-hikem* adıyla Arapça bir hâşîye yazılmıştır.<sup>68</sup> Dâvûd-i Kayserî'den sonra Osmanlı klasik döneminde *Fusûsü'l-hikem* için en az dört Arapça şerh daha yazılmıştır. Süleyman

68 İstanbul Üniversitesi Ktp., AY, nr. 2982.



b. Muhammed es-Sadrî el-Konevî tarafından 829 (1425-26) tarihinde kaleme alınan ilk şerhin adı *en-Nusûs fî esrârî'l-Fusûs*'tur.<sup>69</sup> İkincisi Recep 853 (Eylül 1449) tarihinde *el-Müntehâ ale'l-Fusûs* adıyla<sup>70</sup> Hacı Bayrâm-ı Velî'nin müntesiplerinden Yazıcıoğlu Mehmed (ö. 855/1451) tarafından hazırlanmıştır.<sup>71</sup> 922 (1516) senesinde Halvetiyye şeyhlerinden Bâyezid Halife (ö. 922/1516'dan sonra) tarafından yazılan üçüncü Arapça şerh (*Şerhu'l-Fusûs*) ise günümüze ulaşmamıştır<sup>72</sup> Arapça son şerh ise Sofyali Bâlî Efendi'ye (ö. 960/1553) aittir (İstanbul 1309).

Osmanlı klasik döneminde *Fusûsü'l-hikem*'in ilk Türkçe tercümesi, Hacı Bayram-ı Velî'nin dervişlerinden Ahmed-i Bîcân'ın (ö. 870/1466'dan sonra), yukarıda adı geçen ağabeyi Yazıcıoğlu Mehmed tarafından *el-Müntehâ ale'l-Fusûs* adıyla yapılan şerhi 857 (1453) senesinde *el-Müntehâ* adıyla<sup>73</sup> Türkçeye çevirmesiyle gerçekleşmiştir. Ahmed-i Bîcân'ın Muharrem 870 (Ağustos-Eylül 1465) tarihinde kaleme aldığı *el-Müntehâ* adlı bir başka eseri daha bulunmaktadır.<sup>74</sup> Son zamanlara kadar bu ikinci *el-Müntehâ*'nın ilkinin diğer bir nüshası olduğu zannediliyordu. Ancak Mehmed Bilal Yamak'ın incelemeleri sonucu 870 (1465) tarihli ikinci *el-Müntehâ*'nın farklı bir eser olduğu anlaşılmıştır. Nitekim 857 tarihli nüshanın dibâcesinde yer alan, eserin Muhammed Efendi'nin Arapça kaleme aldığı eserin tercümesi olduğu ifadesi bu nüshada yer almamaktadır. Her iki eserin tertip ve muhtevaları farklıdır. Birincisinden farklı olarak ikincisinde

69 Türk ve İslâm Eserleri Müzesi, nr. 1883.

70 Süleymaniye Ktp., Pertev Paşa, nr. 293.

71 Son zamana kadar bu şerhin, *Fusûs*'un metniyle irtibatlı Arapça ilk tam şerh olan Müeyyidüddin Cendî'nin (ö. 691/1292 [?]) şerhine (*Şerhu Fusûsü'l-hikem*) tâlikat olduğu zannediliyordu. Ancak Mehmet Bilal Yamak'ın incelemeleri sonucu bunun doğru olmadığı anlaşılmıştır (bkz. Mehmet Bilal Yamak, "Bir tâ'likât'a Taalluk Üzerine Taakkul: Yazıcızâde Kardeşlerin Fusûs Şerhleri'nin Tavsîfi Meselesi" [Yayıma hazır makale]).

72 Bâyezid Halife'nin *Şerhu'l-Mesnevî*, *Beyânü'l-esrar*, *Risâletü'l-vücûd* isimli eserleri de günümüze ulaşmamıştır (bkz. Osman Türer, "Bâyezid Halife", *DİA*, c. 5, s. 242. Onun Fatıha sûresinin tefsiri sadedinde yazdığı *Secenceli'l-ervâh* isimli eserinin bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesindedir (Hâlet Efendi ilavesi, nr. 3/1, vr. 3b-39a). Bâyezid Halife'nin müridlerinden Muhyiddin-i Rûmî (ö. 946/1539'dan sonra) *Devâiru'l-meârif* isimli 946 (1539) tarihinde yazdığı Türkçe manzum nesir karışık eserinde (Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 2458, vr. 1b-96a) şeyhinin tasavvufi meseleleri açıklamak için tertip ettiği on altı dairenin açıklamasını yapmıştır (bkz. Ali Öztürk, "XVI. Yüzyıl Halvetî Şiirinde Din ve Tasavvuf", Doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003, s. 79-86). Muhyiddin-i Rûmî ayrıca *Dâire-i Cihannümâ* isimli Türkçe manzum-mensur karışık eserinde (Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 2360, vr. 1b-53a) kalb, ruh, nefis, vücûd gibi tasavvufi konuları ele almıştır. Öte yandan babası gibi Halvetiyye'ye mensup olan Bâyezid Halife'nin oğlu Ali b. Derviş Bâyezid'e de *Maksadü's-sâlikîn* isimli bir eser nisbet edilmektedir (Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin, nr. 536).

73 İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yazma Eserler Ktp., İstanbul Kitaplığı Bölümü, nr. MC.\_yz\_K.000108.

74 Milli Kütüphane, nr. 06 Mil Yz A 3271; Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 7585; Hacı Mahmud Efendi, nr. 1657.

on dokuz sûrenin (Yâsîn, Fetih, Rahmân, Vâkıa, Mülk, Duhâ, İnşirâh, Tîn, Alak, Beyyine, Zilzâl, Âdiyât, Kâria, Tekâsür, Hümeze, Fîl, İhlâs, Felâk, Nâs) te'vîli ve işarî yorumları yapılmış; *Fûsûs*'un şerhi bölümü 853 tarihli *el-Müntehâ*'dan özetlenerek, bazı bölümler atlanarak ve tertibi değiştirilerek verilmiştir. Eserde namaz, abdest, gusül, oruç, zekât gibi ibâdetler hakkında bilgiler verilmiş, aynı zamanda bunların manevî yorumları da zikredilmiştir.<sup>75</sup>

Konu dışı ilavelerle esas metinden uzaklaşıldığı için Bahâzade Abdürrahim-i Nakşibendî adında bir kişi Ahmed-i Bîcan'ın *el-Müntehâ*'sını *Lübb-i Müntahâ-ı Fûsûs* adıyla özetlemiştir.<sup>76</sup> Ahmed-i Bîcan'dan sonra *Fûsûsü'l-hikem*'in manzum Türkçe tercümesi de yapılmıştır. Bâyezid Halife (ö. 922/1516'dan sonra) tarafından 922 (1516) senesinde *Sırr-ı Cânân* adıyla gerçekleştirilen bu tercüme, 6000 beyit civarında bir mesnevî olup, yukarıda belirtildiği gibi müellifin günümüze ulaşmayan Arapça *Fûsûsü'l-hikem* şerhinin Türkçe manzum hâşiyesi niteliğindedir.<sup>77</sup> *Fûsûsü'l-hikem*'in Osmanlı klasik döneminde yapılan bir başka Türkçe tercümesi Sultan III. Murad'ın rüyası üzerine Zeyrek Ağa'nın emriyle âlim ve şâir sûfilerden Nev'î Efendi (ö. 1007/1599) tarafından gerçekleştirilmiştir. 1002 (1593) yılında tamamlanan bu tercümenin adı bizzat padişah tarafından *Keşfü'l-hicâb min vechi'l-kitâb* şeklinde belirlenmiştir.<sup>78</sup> Öte yandan *Fûsûsü'l-hikem*'in Baba Nimetullah diye bilinen Nimetullah b. Mahmud en-Nahcuvânî (ö. 920/1514 [?]) tarafından *Terceme-i Nakş-i Fûsûs* adıyla Farsçaya tercüme edildiği belirtilmektedir.<sup>79</sup>

## 2. *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*

Osmanlı'da Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin görüşlerinin benimsenmesi ve yaygınlaşmasına katkı sadedinde *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye* isimli dört ciltlik hacimli eserine yapılan kısmî şerhleri de burada kaydetmek gerekir. Meselâ bu eserde yer alan "künnâ hurûfen âliyât" şeklinde başlayan beytin, biri Şeyhülislam Molla Fenârî (Şemseddin Muhammed, ö. 834/1431), diğeri Abdurrahman b. Muhammed Bistâmî (ö. 858/1454) tarafından olmak üzere iki şerhi yapılmıştır. *Tahkîku hakâiki'l-eshyâ ve dekâiki'l-ulûm ve'l-ârâ; Risâle fi't-tasavvuf; el-Mukaddimâtü'l-aşere* gibi farklı isimlerle kaydedilen Fenârî'nin şerhi, Muhammed Hâcevî tarafından yapılan Farsça tercümesiyle birlikte neşredilmiştir.<sup>80</sup> Adı geçen beyitlere şerh yazan diğeri müellif Abdurrahman Bistâmî ise Molla Fenârî'nin talebelerinden

75 Bkz. Mehmet Bilal Yamak, "Bir Tâ'likât'a Taalluk Üzerine Taakkul: Yazıcızâde Kardeşlerin Fusûs Şerhleri'nin Tavsîfi Meselesi" [Yayıma hazır makale].

76 Topkapı Sarayı Müzesi Ktp., Emanet Hazînesi, nr. 1251.

77 Millet Ktp., Ali Emîrî, Manzum, nr. 937.

78 İstanbul Üniversitesi Ktp., nr. 2132. Bkz. Mahmud Erol Kılıç, "Fûsûsü'l-hikem", *DİA*, c. 13, s. 233-234.

79 Süleymaniye Ktp., Pertev Paşa, nr. 615, vr. 32b-48a. Bkz. Yaşar Kurt, "Ni'metullah b. Mahmûd", *DİA*, c. 33, s. 133.

80 *Tercüme ve Metni Şerh-i Rubâi-i Şeyh-i Ekber Muhyiddin Arabî*, Tahran 1375 hş.

olup ilm-i hurûf ve ilm-i havâssa dair de birçok eser kaleme almıştır. Öte yandan *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye* Mısırlı âlim-sûfilerden Abdülvehhâb eş-Şârânî (ö. 973/1565) tarafından *el-Müntekât mine'l-Fütûhâtü'l-Mekkiyye (Muhtasarü'l-Fütûhât)* ismiyle özetlenmiş,<sup>81</sup> daha sonra bu özetin de *el-Kibrîtü'l-ahmer fi beyâni ulûmi's-Şeyhi'l-Ekber* adıyla özeti yapılmıştır (Kahire 1277).

### 3. Ankâ-yı Muğrib

Osmanlı klasik döneminde İbnü'l-Arabî'nin *Fusûsü'l-hikem*'i ile *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*'sinin yanı sıra *Ankâ-yı Muğrib* isimli eserine de en az iki şerh yazılmıştır. Şârihlerden ilki Lârendeli Alâeddin Efendi (ö. 941/1534-35) yazdığı şerhi (*Şerh-i Ankâ-yı Muğrib*), Kanunî Sultan Süleyman ile 940 (1533-34) senesinde Konya'da buluştuklarında, eserde bu buluşmaya işaret olduğunu belirterek padişaha hediye etmiştir.<sup>82</sup> *el-Viâü'l-mahtûm ale's-surri'l-mektûm* adını taşıyan diğer şerh ise Kâsım b. Ebü'l-Fazl es-Sa'dî (ö. 954/1547) tarafından kaleme alınmıştır.<sup>83</sup>

### 4. Miftâhu'l-gayb

İbnü'l-Arabî'nin görüşleri kendi eserlerinin yanı sıra talebesi Sadreddin Konevî'nin özellikle *Miftâhu'l-gayb* ve *en-Nusûs* isimli eserlerine yazılan şerhler vasıtasıyla da sürdürülmüştür. Konevî'nin Allah-âlem ilişkisini akla dayalı ilmî yöntemlerden farklı olarak üstadı İbnü'l-Arabî gibi keşf ve müşâhededen kaynaklanan bilgi doğrultusunda açıkladığı *Miftâhu'l-gayb*'e Osmanlılar döneminde yazılan ilk şerh Şeyhülislam Molla Fenârî'ye aittir. *Misbâhu'l-üns beyne'l-ma'kûl ve'l-meşhûd fi şerhi Miftâhu'l-gayb* isimli Arapça şerhin girişinde Fenârî, daha önce tasavvufî usulle ortaya konmuş olan keşfî kaideleri, mümkün olduğunca nazar ve burhan metodunu kullananların (kelamcılar) akıllarına uygun şekilde açıklamaya çalıştığını belirtmektedir.<sup>84</sup> Konevî'nin adı geçen eseri için daha sonra Fâtih Sultan Mehmed'in talebi üzerine üçü Arapça biri Farsça olmak üzere en az dört ayrı şerh daha hazırlanmıştır. Arapça şerhlerden Kutbüddinzâde İznikî (Mehmed b. Mevlâ Kutbüddin İznikî, ö. 885/1480) tarafından *Fethu Miftâhi'l-gayb* adıyla 874 (1469) tarihinde hazırlanan eser, esas itibarıyla Molla Fenârî'nin yazdığı şerhin (*Misbâhu'l-üns*) bazı muğlak yerlerini açıklamak ve bir kısım teferruatı da ayıklamak maksadıyla yazılmıştır.<sup>85</sup> Bir diğer Arapça şerh Ahmed b. Abdullah el-Kırmî'ye (ö. 879/1474) nisbet edilmektedir.<sup>86</sup> İçinde esas metnin de yer aldığı *Esrâru's-şuhûdi'l-hâsil min fethi'l-vüçûd* isimli üçüncü Arapça şerhin müellifi belli

81 Süleymaniye Ktp., Kılıç Ali Paşa, nr. 621.

82 Peçevî İbrahim Efendi, *Peçevî Tarihi*, haz. B. S. Baykal, Ankara 1981, c. 1, s. 325.

83 Süleymaniye Ktp., Pertev Paşa, nr. 315.

84 Eser Muhammed Hâcevî tarafından neşredilmiştir: Tahran 1374 hş.

85 Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 1271; Râgıb Paşa Ktp., nr. 692 [müellif nüshası].

86 Bkz. Süleymaniye Ktp., Halet Efendi, nr. 284.

değildir.<sup>87</sup> Ramazan 880 (Ocak 1476) tarihinde tamamlanan *Mevâcidü'z-zevk* adlı Farsça şerhi hazırlayan ise Ahmed-i İlähî'dir (ö. ?).<sup>88</sup> Öte yandan *Miftâhu'l-gayb* yine Fâtih'in talebiyle Farsçaya çevrilmiş,<sup>89</sup> ismi tespit edilemeyen bu mütercim aynı zamanda sultan için Abdürrezzak Kâşânî'nin *Istılâhâtü's-sûfiyye*'sini de Farsçaya tercüme etmiştir.<sup>90</sup>

### 5. *en-Nusûs*

Sadreddin Konevî'nin diğer kitaplarında ayrıntılı bir şekilde açıkladığı görüşleri vezir bir üslupla ele aldığı *en-Nusûs fi tahkiki't-tavri'l-mahsûs* isimli eserine Osmanlı klasik döneminde en az üç şerh yazılmıştır. Bunlardan ilki *Zübdetü't-tahkik ve nüzhëtü't-tevfik* adıyla Zeyniyye tarikatı şeyhi Pîr Muhammed b. Kutbuddin el-Hüyî (ö. 864/1460) tarafından hazırlanmıştır.<sup>91</sup> Yukarıda adı geçen Bâyezid Halife'nin (ö. 922/1516'dan sonra) yazdığı ikinci şerh (*Şerhu'n-Nusûs*) günümüze ulaşmamıştır.<sup>92</sup> Yine Halvetiyye'den Nureddinzâde'nin (Mustafa Muslihuddin b. Nüreddin, ö. 981/1574) yazdığı üçüncü şerhin (*Şerhu'n-Nusûs*) bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesinde bulunmaktadır.<sup>93</sup>

### 6. *Vahdet-i Vücûda Dair Yeni Literatür*

Osmanlı klasik döneminde “vahdet-i vücûd” anlayışı çerçevesinde tevhid görüşü Muhyiddin İbnü'l-Arabî ve talebesi Sadreddin Konevî'nin bazı eserlerine yapılan şerh, hâşiye ve tercüme yoluyla tevarüs edildiği gibi, bu hususta pek çok yeni telif eserler veya bir kısım eserlerde ayrılan hususî bölümler vasıtasıyla da takip edilmiştir. Ayrıca İbnü'l-Arabî'nin anlaşılma zorluk çekilen ya da yanlış anlaşılan bir kısım görüşlerine itirazlar dile getirilmiş, bazı reddiyeler kaleme alınmıştır. Bu tür itirazlara cevap vermek ve yanlış anlamaların önüne geçmek adına da bir kısım eserler kaleme alınmıştır. Vahdet-i vücûd anlayışı çerçevesinde yazılan eserlerin bazıları vahdet-i vücûdu genel anlamıyla açıklamaya yönelikken bir kısmı Allah-âlem ilişkisi, Hakk'ın âlemde tecellisi, vahdet-kesret (birlik-çokluk), devir (varlıkların Hak'tan gelişini ve O'na dönüşünü ifade eden anlayış), nûr-i

87 Beyazıt Yazma Eser Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 1726.

88 Konya Yusuf Ağa Ktp., nr. 414 [müellif nüshası].

89 Süleymaniye Ktp., Pertev Paşa, nr. 278M.

90 Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 1657. *Istılâhâtü's-sûfiyye*'nin Farsça tercümesi ile yukarıda kaydedilen *Miftâhu'l-gayb* şerhleri ve Farsça tercümesi Fatih Sultan Mehmed'in hususî kütüphanesinde yer alan eserler arasında bulunmaktadır (Bkz. Mehmet Arkan, “Fenâdan Bekâya İp Salmak: Fâtih Sultan Mehmed'in Özel Kütüphanesindeki Tasavvuf Eserleri”, *Osmanlı'da İlm-i Tasavvuf*, Ercan Alkan ve Osman Sacid Arı (eds), İstanbul: İsar Yayınları, 2018, s. 69-70, 73, 75-76).

91 Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 2708.

92 Osman Türer, “Bâyezid Halife”, *DİA*, c. 5, s. 242.

93 Şehid Ali Paşa, nr. 1278, vr. 1b-166a.

Muhammedî, hakikat-ı Muhammediyye, meratib-i vücûd (varlık mertebeleri) gibi konulardan biri ya da birkaçı çerçevesinde şekillenmiştir.

### a. Vahdet-i Vücûdu Açıklayıcı Eserler

Vahdet-i vücûdun bir bütün olarak anlaşılmasına yönelik ilk çalışma Dâvûd-i Kayserî'ye aittir. Kayserî'nin yukarıda kaydedilen *Fusûsü'l-hikem*'e yazdığı *Matlau husûsi'l-kilem fi meânî Fusûsi'l-hikem* adlı Arapça şerhin (Tahran 1299 hş.) on iki bölümden oluşan "Mukaddimât" kısmı, vahdet-i vücûdla ilgili en derli toplu giriş mahiyetinde olduğu için *Risâletü'l-vücûd*, *Risâletü vahdeti'l-vücûd*, *el-Usûl fi't-tasavvuf*, *Risâle fi'l-gayb ve'l-ayn* gibi isimlerle müstakil bir eser olarak değerlendirilmiştir.<sup>94</sup> Öte yandan Kayserî, konuya *Esâsü'l-vahdâniyye ve menbau'l-ferdâniyye* isimli eserinde vahdet-kesret (birlik-çokluk) meselesi üzerinden,<sup>95</sup> *Keşfü'l-hicâb an kelâmi Rabbi'l-erbâb* isimli eserinde ise Allah'ın kelam sıfatıyla ilgili ortaya koyduğu yorum ve görüşler üzerinden açıklık getirmeye çalışmıştır.<sup>96</sup> Bedreddin Mahmud Simâvî de *Vâridât* isimli eserinde meseleyi varlığın başlangıcı ve sonu (mebde' ve meâd); Allah-âlem ilişkisi çerçevesinde ele almış, pek çok meseleyi bu çerçevede yorumlamıştır.<sup>97</sup> Simâvî'nin *Vâridât*'ı daha sonra Nakşibendiyye şeyhi Abdullah-ı İlâhî tarafından *Keşfü'l-vâridât li tâlibi'l-kemâlât ve gâyeti'd-derecât* adıyla,<sup>98</sup> Bayrâmiyye şeyhi Muhyiddin Muhammed Yavsî (ö. 920/1514) tarafından *Tahkîku'l-hakâik fi şerhi keşfi esrâri'd-dekâik* adıyla Arapça olarak şerh edilmiştir.<sup>99</sup> Bu şerhlerin ardından *Vâridât*'ı tenkid için Halvetiyye şeyhi Nureddinzâde (Mustafa Muslihuddin b. Nûreddin, ö. 981/1574) *Şerhu'l-Vâridât (Risâle fi izâhi ma vakaa fi's-sırrî'l-lezî ebânehu Mahmûd es-Simâvî)* adıyla bir risale yazmıştır.<sup>100</sup> *er-Red ale'l-Vâridât* diye de bilinen bu eserde müellif Şeyh Bedreddin'i nasların te'vili, varlık anlayışı, âhîret, melekler, mücerred varlıklar gibi konularda eleştirmiştir.

Vahdet-i vücûdu açıklama sadedinde Şeyhülislam Molla Fenârî'nin de (ö. 834/1431) *Risâle fi beyânî vahdeti'l-vücûd* adlı bir eser kaleme aldığı belirtilmektedir.<sup>101</sup> Öte yandan Bektaşîyye şeyhi Kaygusuz Abdal'ın (ö. 848/1444) *Budalanâme (Büdelânâme)* adlı eserinde Allah'ın gizli hazine iken âlemi yaratması

94 Mehmet Bayraktar, "Dâvûd-i Kayserî", *DİA*, c. 9, s. 34-35.

95 Bkz. Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 1814/3.

96 Bkz. Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1682/8.

97 Eserin tenkitli neşri yapılmıştır: Ali Kozan, "Şeyh Bedreddin: Hayatı, İsyân Hadisesi ve Vâridât Adlı Risâlenin Metin Kritiği", Yüksek Lisans tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003, s. 103-127. Bedreddin Simâvî'nin ayrıca tasavvufa dair *Meserretü'l-kulûb ve Risâle-i Bedreddin* isimli eserleri de bulunmaktadır (bkz. Semih Ceyhan, "Vâridât", *DİA*, c. 42, s. 520).

98 Süleymaniye Ktp., Nafiz Paşa, nr. 1235.

99 Süleymaniye Ktp., Dügümlü Baba, nr. 307.

100 Süleymaniye Ktp., Cârullah, nr. 2079/17, vr. 209b-262a.

101 İbrahim Hakkı Aydın, "Molla Fenârî", *DİA*, c. 30, s. 246.

ve yarattıklarında kendisini temâşa etmesi çerçevesinde, *Kitâb-ı Miglâte* isimli eserinde âlemin Hz. Peygamber'in (a.s.) nûrundan yaratılması çerçevesinde,<sup>102</sup> *Dilgüşâ* isimli eseriyle<sup>103</sup> *Gülîstan* isimli manzum eserinde<sup>104</sup> "devir" anlayışı çerçevesinde konuya temas ettiği görülmektedir. Ayrıca o, tasavvufi konular etrafında şekillenen üç hacimli mesnevîsinden 1017 beyitlik olanında da vahdet-i vücûda dair meselelere temas etmiştir.<sup>105</sup> Nizâmî-i Gencevî'nin *Mahzenü'l-esrar* adlı mesnevîsine Hâcû-yi Kirmânî (Kemâleddin Ebu'l-Atâ Mahmûd b. Ali b. el-Mürşidî, ö. 1353) tarafından *Ravzatü'l-envâr* adıyla yazılan nazîreyi, aynı adla fakat kısmî farklılıklarla 853 (1449-50) tarihinde manzum olarak Türkçeye çevirip Fâtih Sultan Mehmed'e sunan Derviş Hayâlî'nin (ö. ?) tasavvufi mahiyetteki 2179 beyitlik mesnevîsinde de tevhid makamının alametlerine işaret edilmiş ve tevhid konusu vahdet-i vücûd anlayışı çerçevesinde açıklanmıştır. Eserde ayrıca aşk-ı ilâhî, mürşid-i kâmile bağlanmanın gereği, gerçek sûfilerle sahte sûfilerin özellikleri vb. birçok tasavvufi konuya temas edilmektedir.<sup>106</sup> Bayrâmîyye tarikatı müntesiplerinden Yazıcıoğlu Mehmed (ö. 855/1451) ise Hz. Peygamber'in (a.s.) siyerine dair 853 (1449) tarihinde tamamladığı 9008 beyitlik Osmanlı dinî-tasavvufî kültürünün oluşmasına katkıda bulunan Türkçe mesnevîsi *Muhammediyye*'sinde,<sup>107</sup> yaratılışı ve ahiret tasavvurunu hakikat-ı Muhammediyye anlayışı çerçevesinde ortaya koymuştur. Eserde Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin insân-ı kâmil anlayışının tesirleri açıkça görülmektedir.<sup>108</sup> Esere sûfi-şâirlerden Ankaralı Yûsuf-ı Bîçâre tarafından 913 (1507) tarihinde aynı adla,<sup>109</sup> Anadolu kazaskerlerinden Amasyalı Bedreddin Mahmud (ö. 911 veya 914/1508-09) tarafından ise *Mahmûdiyye*

102 Türkçe mensur olan bu iki eser Abdurrahman Güzel tarafından yayımlanmıştır: bkz. *Kaygusuz Abdal'ın Mensur Eserleri*, Ankara 1983.

103 Eser Abdurrahman Güzel tarafından yayımlanmıştır: Ankara 1987.

104 Eserin tespit edilebilen nüshaları noksandır: Ankara Millî Kütüphane, nr. 167, 645, 824/1.

105 Bkz. Nihat Azamat, "Kaygusuz Abdal", *DİA*, c. 25, s. 76.

106 Eser M. Fâtih Köksal tarafından çeviri yazı şeklinde neşredilmiştir: Derviş Hayâlî, *Ravzatü'l-envâr*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2003. XV. yüzyılda Nizâmî'nin *Mahzenü'l-esrar*'ına Mânevî (XV. yüzyıl) diye anılan bir şâir tarafından da *Mahzenü'l-ibrâr* adıyla nazîre yazılmıştır (bkz. Ahmet Atilla Şentürk-Ahmet Kartal, *Eski Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Dergah Yayınları, 2012, s. 257-258).

107 Tam adı *Kitâbu Muhammediyye fî na'ti seyidi'l-âlemin habibillahi'l-âzam Ebi'l-Kâsım Muhammedeni'l-Mustafa* olan eserin müellif nüshası Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşiv ve Neşriyat Müdürlüğü Kitaplığında (Nr. 431/A) Kasa no: 201'de muhafaza edilmektedir. Ayrıca Türkiye'de ve Türkiye dışındaki kütüphanelerde pek çok yazma ve matbu nüshaları vardır. Eserin ilmî neşri Âmil Çelebioğlu tarafından gerçekleştirilmiştir (*Muhammediyye*, 2 c., İstanbul 1996).

108 Eser üzerinde Hanife Dönmez tarafından insan-ı kâmil anlayışı bağlamında bir doktora çalışması yapılmıştır ("Muhammediyye'de İnsân-ı Kâmil Düşüncesi", Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018).

109 Mustafa Uzun, "Yazıcıoğlu Mehmed Efendi", *DİA*, c. 43, s. 363.

adıyla nazîre yazılmıştır.<sup>110</sup> Yazıcıoğlu Mehmed'in kardeşi Ahmed Bîcan da (ö. 870/1466'dan sonra) dinî-tasavvufi mahiyetteki *Envâru'l-âşıkîn* isimli Türkçe mensur eserinde varlık anlayışını İbnü'l-Arabî'nin görüşleri çerçevesinde ele almakta, yer yer nûr-i Muhammedi'ye atıflar yapmaktadır. Ayrıca Peygamber kıssalarını tamamladıktan sonra Hz. Muhammed'in (a.s.) hayatına geçmeden önce İbnü'l-Arabî'nin *Fusûsü'l-hikem*'indeki bilgileri kısaca özetlemiştir. Ağabeyi gibi Bayramiyye müntesibi olan Ahmed-i Bîcan'ın bu eseri, esasen ağabeyinin Arapça olarak kaleme aldığı *Meğâribü'z-zamân li gurûbi'l-eşyâ fi'l-ayn ve'l-iyân* isimli eserini genişleterek Türkçeye çevirmesiyle meydana gelmiştir.<sup>111</sup> Şeyhülislam Kemalpaşazâde'nin (ö. 940/1534) *Risâle der Vücûd-i Hudâ* isimli Farsça eseri ile *Risâle fi şahsi'l-insânî*<sup>112</sup> ve *Risâle fi ulûmi'l-hakâik ve hikmeti'd-dekâyık*<sup>113</sup> isimli Arapça eserlerinde vahdet-i vücûd anlayışı çerçevesinde Allah, âlem ve insan konuları ele alınmaktadır. Halvetiyye-Gülşeniyye şeyhlerinden Muhyî-i Gülşenî (ö. 1017/1608) *İcâd-ı Esmâ bi-hüviyyeti müsemmâ* isimli Türkçe eserinde<sup>114</sup> Hakîkât-ı Muhammediyye konusunu ele almıştır.

Öte yandan Kadiriyye-Eşrefiyye'nin pîri Eşrefoğlu Rûmî (Abdullah, ö. 874/1469-70 [?]) ile Halvetiyye şeyhlerinden Kemal Ümmî de (İsmail, ö. 880/1475) dinî-tasavvufi konuları ele aldıkları Türkçe divanlarında pek çok tasavvuf kavramına yer vermişler ve tevhid konusunu vahdet-i vücûd anlayışı çerçevesinde açıklamışlardır.<sup>115</sup> Bu dönemde tevhid konusunu vahdet-i vücûd anlayışı çerçevesinde ele alan bir başka şeyh Bayrâmîyye'den Abdürrahim Karahisarî'dir (ö. 888/1483'ten sonra). Konuyla

110 İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifin*, c. 2, s. 411. Bedreddin Mahmud'a ahlak ve tasavvuftan bahseden *Fevz u Felâh* isimli Türkçe bir eser daha nisbet edilmiştir (a.y.).

111 Kütüphanelerde pek çok yazma nüshası bulunan bu eser (Mesela bkz. Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 1619; Pertev Paşa, nr. 229; Hacı Selimağa, nr. 463), birçok kez basılmıştır (İstanbul 1261; Kazan 1278; Bulak 1300). Ayrıca günümüzde latin harflerine aktarılarak yapılan neşirleri de bulunmaktadır (Ahmet Kahraman, İstanbul 1973; Arslan ve Melek Tekin, İstanbul 1983).

112 Bu iki eser Ahmed Cevdet Paşa'nın *Resâil-i İbn Kemal* adlı matbu derlemesinde (Darulhilâfetilaliyye: İkdâm Matbaası 1316) bulunmaktadır. Burada *Risâle der Vücûd-i Hudâ* isimli risale *Risâle fi beyâni'l-vücûd* adıyla yer almıştır.

113 Eserin Semih Ceyhan tarafından tahkikli neşri gerçekleştirilmiştir: "Osmanlı Şeyhülislamlarının Tasavvuf Literatürüne Katkısı: Kemalpaşazâde'nin *Risâle fi ulûmi'l-hakâyık*" *Osmanlı'da İlm-i Tasavvuf*, Ercan Alkan ve Osman Sacid Arı (eds.), İstanbul: İsar Yayınları, 2018, s. 676-679.

114 Bu eser müellifin 200 civarındaki eserinden otuz yedisinin bir araya getirildiği Mısır Hidiviyye Kütüphanesindeki bir mecmuada (nr. 7128; İSAM Ktp., fotokopi nüsha, nr. 8906) bulunmaktadır. Ayrıca bu mecmuada yer alan *Muhtasar ilm-i mevcudat, Tercî-i bend, Fuyûzü'l-velî* gibi eserlerinde de bir kısım tasavvuf konularına temas etmiştir.

115 Birçok kez yayımlanan Eşrefoğlu Rûmî'nin *Divân*'ı en son Mustafa Güneş tarafından (*Eşrefoğlu Rûmî Hayatı, Eserleri ve Divânı*, İstanbul 2006), Kemal Ümmî'nin *Divân*'ı ise Hayati Yavuzer tarafından (*Kemâl Ümmî Divânı*, Abant İzzet Baysal Üniversitesi Bolu Halk Kültürünü Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, Bolu 2008) Lâtin harflerine aktarılarak neşredilmiştir.

ilgili 865 (1460) yılında tamamladığı *Vahdetnâme* isimli Türkçe manzum eseri 4267 beyitten ibarettir.<sup>116</sup> Zeyniyye tarikatı müntesiplerinden Sinan Paşa diye meşhur âlim-sûfi ve devlet adamı Yûsuf b. Hızır ise (ö. 891/1486) tasavvufi mahiyette kaleme aldığı *Maârifnâme* ve *Tazarrûnâme* isimli eserleri ile Ferîdüddin Attar'ın evliya tezkirelerine dair Farsça *Tezkiretü'l-evliyâ* isimli eserine yazdığı Türkçe ilaveli tercümesinde (*Tezkiretü'l-evliyâ Tercümesi*) vahdet-i vücûd anlayışı çerçevesinde varlık konularına temas etmiştir. *Nasihatnâme* ve *Ahlaknâme* adlarıyla da bilinen Türkçe mensur *Maârifnâme*'nin faksimile baskısı İsmail Hikmet Ertaylan tarafından,<sup>117</sup> latin harflerine aktarılarak ve ayrıca sadeleştirilerek neşri Mertol Tulum tarafından gerçekleştirilmiştir.<sup>118</sup> Esas itibarıyla mensur olmakla birlikte içinde yer yer manzumelerin de bulunduğu *Tazarrûnâme* isimli eser ise müellifin Türkçe kitaplarının ilki ve en ünlüsüdür. *Tazarruât-ı Sinan Paşa* ve *Darâatnâme* gibi isimlerle de anılan bu eser ayrıca klasik edebiyatta süslü nesir çığırını açan ilk eser olarak kabul edilmektedir.<sup>119</sup> Müellifin ilk yirmi sekiz bölümünü yer yer kısaltıp yer yer de ilâveler yaparak hazırladığı *Tezkiretü'l-evliyâ Tercümesi*'nin ilmî neşri ise Emine Gürsoy Naskali tarafından gerçekleştirilmiştir.<sup>120</sup> Fatih Sultan Mehmed'in husûsî kütüphanesinde yer alan *ed-Dâiretü'l-Muhammediyye ve's-safahâtü'l-kudsiyye* isimli müellifi meçhul eserde,<sup>121</sup> hakikat-ı Muhammediyye anlayışı çerçevesinde vahdet-i vücûd görüşü ele alınmıştır.<sup>122</sup> Nakşibendiyye şeyhi Abdullah-ı İllâhî de konuyla ilgili Arapça *Risâle-i vücûd* isimli eseri kaleme almış,<sup>123</sup> ayrıca Farsça olarak kaleme aldığı *Risâle-i Ahadiyye* isimli eserinde bazı istilahlarla birlikte varlık mertebelerini açıklamıştır.<sup>124</sup> Zeyniyye-Vefâiyye'nin pîri Şeyh Vefâ (Muslihuddin Mustafa, ö. 896/1491) *Sırru esrari'l-beyân ve burcu seyri rûhi'l-insân* adıyla da bilinen Türkçe rubâiler ve diğer tasavvufi manzumelerin yer aldığı *Sâz-ı*

116 Bir doktora çalışmasının konusu olan eser Ayşe Gülay Keskin tarafından tahkik edilmiştir: "Abdürrahim Karahisarî'nin Hayatı, Eserleri ve Vahdetnâme Mesnevisinin Tenkitli Metni", Doktora tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2001.

117 *Maârifnâme*, İstanbul 1961.

118 Sinan Paşa, *Maârifnâme / Özlü Sözler ve Öğütler Kitabı*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2013.

119 Eserin ilmî neşri Mertol Tulum tarafından gerçekleştirilmiştir (Ankara 2001; İstanbul 2014).

120 Sinan Paşa, *Tezkiretü'l-evliyâ*, Ankara 1987. Ferîdüddin Attâr'ın tasavvufi görüşlerini en düzenli şekilde aktardığı mesnevîsi *Musibetnâme*'si de XV. yüzyılda Pîr Muhammed isimli birisi tarafından *Tarikatnâme* adıyla Türkçeye çevrilmiştir (bkz. İsmail Ünver, "Mesnevî", *Türk Şiiri Özel Sayısı II [Dîvan Şiiri]*, TDK yay. c. 52, sy. 415-416-417, Ankara 1986, s. 458).

121 Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 1781.

122 63 varaklık bu eserde kendisine atıf yapılan isimler arasında Dâvûd-i Kayserî de bulunmaktadır (bkz. Ankan, "Fenâdan Bekâya İp Salmak: Fâtih Sultan Mehmed'in Özel Kütüphanesindeki Tasavvuf Eserleri", s. 72).

123 Süleymaniye Ktp., Mihrişah, nr. 203.

124 Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 1390.



*İrfan* isimli eserinde,<sup>125</sup> varlık mertebelerine, vahdet, kesret, âyân-ı sâbite, zuhur, tecelli gibi kavramlara da yer vermiştir.<sup>126</sup> Halvetiyye-Cemâliyye'nin pîri Cemâl-i Halvetî (ö. 899/1493) zühd ve takva konusunda seçilmiş kırk hadisin şerh ve te'vilini yaptığı *Te'vîlâtü erbaîne hadisen (Kırk Hadis Te'vîli ve Şerhi)* isimli Arapça eserinde iman, küfür, ubudiyet, namaz, nefis mertebeleri, cihad gibi konuların yanı sıra hakikat-i Muhammediyye konusuna da yer vermiş,<sup>127</sup> *Risâle-i Nusretiyye (Risâletü hüviyyeti'l-mutlaka)* isimli Arapça eserinde "hüviyyet-i mutlaka"yı açıklamıştır.<sup>128</sup> Halvetiyye şeyhlerinden Dâvûd-i Halvetî (ö. 915/1509 [?]) *Gülşen-i Tevhîd ü Tahkik* isimli 10.378 beyitlik Türkçe manzum eserinde birçok tasavvufî konunun yanı sıra tevhid ve kısımları, nûr-i Muhammedî gibi konular üzerinde durmuştur.<sup>129</sup> Baba Nîmetullah diye bilinen Nîmetullah b. Mahmud en-Nahcuvânî'nin (ö. 920/1514 [?]) *Risâle-i Mükâşefe*,<sup>130</sup> *Istulâhâtü's-sûfiyye*,<sup>131</sup> *Hidâye*,<sup>132</sup> *Risâle-i Tahkîkât*,<sup>133</sup> *Risâle-i Nikât*,<sup>134</sup> *Risâle-i Vücûd-i Mutlak*,<sup>135</sup> *Risâle-i es'ile ve'l-ecvibe*,<sup>136</sup> *Risâle-i Zikriyye*<sup>137</sup> isimleriyle tasavvufî konuları vahdet-i vücûd bağlamında ele aldığı küçük risaleleri vardır.<sup>138</sup> Halvetiyye şeyhlerinden Sofyalı Bâlî Efendi (ö. 960/1553) *Şerhu*

125 Süleymaniye Ktp., İbrahim Ef., nr. 652; Ayasofya, nr. 1851.

126 Şeyh Vefâ ayrıca Arapça, Farsça ve Türkçe şiiirlerden oluşan *Risâle-i manzûmât-ı Şeyh Vefâ* isimli eserinde tasavvufla alakalı muhtelif meseleleri ele almıştır. Süleymaniye Kütüphanesinde bulunan tek nüshasının (Fâtih, nr. 3899) kapağında ve son yaprağında bulunan Sultan II. Bâyezid'in mührü, eserin 918 (1512) tarihinden önce istinsah edildiğini ve padişah tarafından incelendiğini göstermektedir. Öte yandan Şeyh Vefâ'nın "Derviş olayım dersin" nakaratlı Türkçe sekiz rubâîsi Cebbarzâde diye bilinen Mehmed Ârif b. Şâkir tarafından *Dâfî'u'z-zulem li kulûbi'l-ümem: Şerhu nutki Şeyh Vefâ* adıyla şerh edilmiştir. Şaban 1319 (Kasım 1901) tarihinde tamamlanan bu Türkçe şerhin müellif nüshası Hacı Selimağa Kütüphanesinde (Hüdâyî, nr. 544, vr. 1b-43b). Ayrıca Şeyh Vefâ'nın şâir müridlerinden Sinoplu Safâiy'nin (ö. ?) *Manzûme-i Vasâyâ-yı Şeyh Vefâ* isimli manzum eserini (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2154) şeyhinin sohbetlerinden derlediği bilgileri nazma çekerek meydana getirdiği anlaşılmaktadır.

127 Süleymaniye Ktp., Lala İsmail, nr. 686.

128 Süleymaniye Ktp., Lala İsmail, nr. 686.

129 Eser Abdülmecid İslamoğlu tarafından çeviri yazı şeklinde yayımlanmıştır: *Dâvûd-i Halvetî ve Gülşen-i Tevhîd'i*, Bolu Belediyesi Bolu Araştırmaları Merkezi, 2013.

130 Süleymaniye Ktp., Pertev Paşa, nr. 615, vr. 60b-71a.

131 Millet Ktp., Ali Emîrî, Arapça, nr. 4339/4, vr. 28b-34a.

132 Millet Ktp., Ali Emîrî, Farsça, nr. 1028/22, vr. 177a-183a.

133 Süleymaniye Ktp., Pertev Paşa, nr. 615, vr. 78b-82a.

134 Süleymaniye Ktp., Pertev Paşa, nr. 615, vr. 75b-78a.

135 Süleymaniye Ktp., Pertev Paşa, nr. 615, vr. 59b-60a.

136 Nuruosmaniye Ktp., nr. 4940, vr. 92b-93a.

137 Nuruosmaniye Ktp., nr. 4899, vr. 12b-13a.

138 Baba Nîmetullah Tebriz'de tamamladığı Arapça *el-Fevâtihu'l-ilâhiyye* isimli iki ciltlik tasavvufî tefsiri ile (Nuruosmaniye Ktp., nr. 1972) tanınmıştır. Ona ait kaydedilen eserlerin yanı sıra Arapça *İhvân* isimli tasavvufî meseleler üzerinde durduğu bir eseri daha vardır. Tefsiri ve bu eserin dışındakiler Farsçadır (bkz. Yaşar Kurt, "Ni'metullah b. Mahmûd", *DİA*, c. 33, s. 132-133).

*hadîsi Küntü Kenzen Mahfiyyen*<sup>139</sup> ve *Tahkikâtu Bâlî*<sup>140</sup> isimli Arapça eserlerinde vahdet-i vücûd anlayışına uygun olarak âlemin ve insanın yaratılması konusunu açıklamaktadır. Bayrâmiyye-Şemsiyye meşâyihinden Mûsâ b. Şeyh Tâhir (ö. ?) ağırlıklı olarak tasavvuf eğitimi (seyrüsülûk) ve aşamalarında yaşanan hallerden bahsettiği *Mantıku'l-gayb* isimli Türkçe eserinde<sup>141</sup> varlık âleminin başlangıcını ve insan rûhunun âlem-i ervahtan cisimler âlemine gelişini vahdet-i vücûd anlayışı çerçevesinde açıklamıştır.<sup>142</sup> Şâir Bursalı Rahmî (ö. 975/1568) Nizâmî-i Gencevî'nin *Mahzenü'l-esrâr* adlı eserine nazîre olarak yazdığı dinî-tasavvufî konulu Türkçe mesnevîsi *Gül-i Sâd-berg*'de<sup>143</sup> âyân-ı sâbite mertebesinden âlemlerin ve insanın zuhuru konusuna da yer vermiştir. Halvetiyye şeyhi Nureddinzâde (Mustafa Muslihuddin b. Nûreddin, ö. 981/1574) *Makale fi'l-avâlimi'l-küllîyye* isimli Türkçe küçük risalesinde varlık mertebeleri (merâtib-i vücûd) çerçevesinde lâhût, ceberût, melekût, mülk ve nâsût gibi âlemleri zikretmektedir.<sup>144</sup> Bazı kaynaklarda "Vahdet-i Vücûd Risalesi" şeklinde kaydedilen eser bu olmalıdır. Türk edebiyatında hamse yazan şâirlerin öncülerinden Taşlıcalı Yahya (ö. 990/1582), tamamını Kânûnî Sultan Süleyman'a ithaf ettiği *Hamse*'sinin dinî-tasavvufî mahiyetteki ikinci mesnevîsi *Gencîne-i Râz* ile dördüncü ve beşinci mesnevîleri *Kitâb-ı Usul* ve *Gülşen-i Envâr*'nda varlık konusuna vahdet-i vücûd anlayışına uygun olarak temas etmiş, amâ mertebesi, âlem-i ceberut, âlem-i melekût, hakikat-ı Muhammediyye, âyân-ı sâbite gibi kavramlar çerçevesinde konuya yer vermiştir. Şâirin 3053 beyitten ibaret olan *Gencîne-i Râz*'ı<sup>145</sup> Molla Camî'nin *Subhatü'l-ebrrar*'ına nazîre olarak yazdığı belirtilmektedir. *Kitâb-ı Usul* 3237 beyt,<sup>146</sup> *Gülşen-i envâr*

139 Süleymaniye Ktp., Yazma Başlıklar, nr. 1438/7.

140 Süleymaniye Ktp., Dârülmesnevî, nr. 55/1.

141 İstanbul Üniversitesi Ktp., TY, nr. 6425.

142 Müellif eserinde şeyhinin adını Mehmed Kastamonî şeklinde kaydetmiş (vr. 3a), onun ise Bayrâmiyye'den Şeyh Fazlullah b. Akşemseddin'in halifesi olduğunu belirtmiştir (vr. 54b, 65b). Bursalı Mehmed Tahir ise eserinde kaydettiği Musâ b. Şeyh Tahir Tokâdî isimli şeyhin Halvetiyye büyüklerinden Şeyh Alaeddin Karamânî'nin halifelerinden olduğunu ve Kanunî Sultan Süleyman'ın şehzadelerinden Bayezid'in oğlu Orhan Çelebi için *Feyz-i Kudî* isimli bir eser kaleme aldığını belirtmektedir (bkz. *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 161). Bu durumda Bursalı'nın kaydettiği şeyh ile *Mantıku'l-gayb* müellifinin aynı kişiler olmadığını söylemek gerekecektir.

143 Eser Gülgün Erişen tarafından yüksek lisans çalışmasında çeviri yazı olarak hazırlanmıştır: ("Bursalı Rahmî ve Gül i Sad-berg'i", Yüksek Lisans tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1990).

144 Süleymaniye Ktp., H. Hüsnü Paşa, nr. 763/7, vr. 58a-59b; Hâlet Efendi, nr. 805/8, vr. 54b-55a.

145 Eser üzerine Bekir Çınar yüksek lisans tezi hazırlamıştır (Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995). Ayrıca eserin geniş bir tanıtımı Ayşe Sağlam tarafından *Hamse* üzerine yapılan çalışmada yer almaktadır (*Taşlıcalı Yahyâ ve Hamsesi*, Ankara 2016, s. 125-224).

146 Eserin geniş bir tanıtımı Ayşe Sağlam tarafından *Hamse* üzerine yapılan çalışmada yer almaktadır (*Taşlıcalı Yahyâ ve Hamsesi*, Ankara 2016, s. 379-510).

ise 2931 beyitten ibarettir.<sup>147</sup> Yine Halvetiyye-Şemsiyye pîri Şemseddin Sivâsî (ö. 1006/1597) 985 (1577) tarihinde Molla Abdurrahman Câmî'nin vahdet-i vücûd anlayışı çerçevesinde tevhid konusunu ele aldığı *Levâiyih* isimli Farsça mensur eserini *es-Safâiyih fi tercümeti'l-Levâiyih* adıyla tercüme etmiştir.<sup>148</sup> Ayrıca Sivâsî'nin bir sene sonra 986 (1578) tarihinde kaleme aldığı 560 beyitlik Türkçe mesnevîsi *Gülşen-âbâd*'ın konuları arasında vahdet-i vücûd da bulunmaktadır.<sup>149</sup> Bir diğer Halvetî şeyhi Seyyid Nizamoglu'nun (Seyfullah Kâsım, ö. 1010/1601) eserlerinden *Miftâh-ı Vahdet-i Vücûd* vahdet-i vücûda dairdir.<sup>150</sup> Ayrıca müellifin bazı âyet ve hadisleri tasavvufî açıdan şerh ettiği manzum eseri *Ma'denü'l-maârif*'in konuları arasında vahdet-i vücûd da yer almakta, *Seyrüsülûk* isimli altmış beş beyitlik eseri ise "devir" anlayışını yansıtmaktadır.<sup>151</sup>

### ***b. Vahdet-i Vücûda Reddiye ve Savunma Literatürü***

Osmanlı toplumunda Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin tasavvuf anlayışı yaygınlaşınca bazı görüşleri hakkında bir kısım itirazlar ortaya çıkmaya başlamış, bunlar sözlü olarak dile getirildiği gibi bu hususta eserler de kaleme alınmıştır. Meselâ Şeyhülislam Kemalpaşazâde'nin (ö. 940/1534) müzakerecisi olduğu belirtilen Sinoplu Abdülbârî b. Turhan *Hayâtü'l-kulûb* isimli eserini, İbnü'l-Arabî'nin *Fusûs*'unu tenkid için yazmıştır.<sup>152</sup> Kefevî'nin kaydettiğine göre Şeyhülislam Çivizâde Muhyiddin Mehmed (ö. 954/1547), İbnü'l-Arabî'nin aleyhine bir risale yazmış ve *Fusûsü'l-hikem*'deki birçok görüşü sebebiyle onu tekfir etmiştir.<sup>153</sup> Fatih Camii imamlarından İbrahim Halebî de (ö. 956/1549) bu hususta *Ni'metü'z-zerîa fi nusreti's-şerîa*,<sup>154</sup> *Tesfihu'l-gabî fi tenzîhi (tebrieti) İbn Arabî*,<sup>155</sup> ve *Dürretü'l-muvahhidîn ve riddetü'l-mülhidîn*<sup>156</sup> isimli eserleri kaleme almıştır. Hanefî fakihî Aliyyü'l-Kârî (ö. 1014/1605) ise *İbtâlü'l-kavli bi vahdeti'l-vücûd ve nakzu nusûsi*

147 Eserin geniş bir tanıtımı Ayşe Sağlam tarafından *Hamse* üzerine yapılan çalışmada yer almaktadır (*Taşlıcalı Yahyâ ve Hamsesi*, Ankara 2016, s. 511-606).

148 Eser Sivâsî'nin *Umdetü'l-edîb fi't-ta'lim ve't-te'dîb* isimli eseriyle birlikte Yusuf Yıldırım tarafından Latin harflerine aktarılarak yayımlanmıştır: Şemseddin Sivâsî, *Umdetü'l-edîb fi't-ta'lim ve't-te'dîb /es-Safâiyih fi Tercümeti'l-levâiyih*, İstanbul: Sivas Belediyesi Yayınları, 2017, s. 57-130.

149 Eser Hasan Aksoy tarafından neşredilmiştir: İstanbul 1990.

150 Eser *Tercüme-i Reşehât* kenarında basılmıştır (İstanbul 1291, s. 382-401).

151 Müellifin manzum eserleri bir külliyat halinde basılmış (İstanbul 1288, 1326), bu baskı Mehmed Yaman tarafından Lâtin harflerine aktarılarak yayımlanmıştır (İstanbul 1976).

152 Mahmud Erol Kılıç, "Fusûsü'l-hikem", *DİA*, c. 13, s. 234.

153 Mahmud b. Süleyman el-Kefevî, *Ketâbü'l-a'lâmi'l-ahyâr min fukahâ'i mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr* (nşr. Saffet Köse, Murat Şimşek, Hasan Özer, Huzeyfe Çeker ve Güneş Öztürk), İstanbul: İrşad Kitabevi, 2017, c. 3, s. 244; c. 4, s. 453.

154 Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 2880.

155 Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, nr. 1437/13.

156 Köprülü Ktp., nr. 720, vr. 1-83.

*İbn Arabî* adıyla<sup>157</sup> vahdet-i vücûda reddiye yazmıştır. Ayrıca onun Firavun'un imanı konusuna itiraz sadedinde *Ferrî'l-avn* ismiyle kaleme aldığı bir risalesi bulunmaktadır.<sup>158</sup>

İbnü'l-Arabî'ye yapılan itirazların önemli bir kısmı yanlış anlamadan kaynaklandığı için, önde gelen âlim sûfler de itirazlara cevap sadedinde eserler kaleme almışlardır. Bunların ilki Molla Câmî'nin talebelerinden Muhammed Mekki'ye aittir. Mekki Efendi önce *Keşf mâ yuraddu bihî ale'l-Fusûs* adıyla da kaydedilen *Aynü'l-hayât fî mârifeti'z-zât ve'l-ef'âl ve's-sifât* isimli Arapça bir eser kaleme alıp Sultan II. Bayezid'e ithaf etmiş,<sup>159</sup> ardından Yavuz Sultan Selim'in talebi üzerine konuyla ilgili *el-Cânibü'l-garbî fî halli müşkilâti İbn Arabî* isimli Farsça eserini yazmıştır.<sup>160</sup> Kânûnî Sultan Süleyman ise ünlü tarihçi Şemseddin İbn Tolun'dan (ö. 953/1546) 939 (1532) yılında İbnü'l-Arabî'nin biyografisini yazmasını istemiş, o da *en-Nutku'l-münbî an tercümeti's-Şeyh el-Muhyevî İbnü'l-Arabî* adıyla bir risale kaleme almıştır.<sup>161</sup> Bu hususta ayrıca Bayrâmiyye tarikatı şeyhlerinden Bahâeddinzâde diye bilinen Muhyiddin Mehmed b. Bahâeddin'in (ö. 952/1545) *Müdâfaanâme fî hakkı Şeyh-i Ekber*,<sup>162</sup> Sofyalı Bâli Efendi'nin (ö. 960/1553) *Risâle-i Müşkilât-ı Fusûs*,<sup>163</sup> Mısırlı âlim-sûfi Abdülvehhâb eş-Şârânî'nin (ö. 973/1565) *el-Yevâkîf ve'l-cevâhir fî beyâni akâidi'l-ekâbir* (Kahire 1378/1959) isimli eserleri kaleme aldıkları bilinmektedir.

Osmanlı'da Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin görüşleri çerçevesinde oluşan tasavvuf anlayışına katkı sadedinde İranlı ünlü mutasavvıf Mahmud Şebüsterî'nin (ö. 720/1320) hikemî-tasavvufi mahiyetteki eseri *Gülşen-i Râz'ı* için yapılan tercüme ve şerhi, Ferîdüddin Attar'ın (ö. 618/1221) vahdet ve kesret çerçevesinde Allah'ın zuhur ve taayyününü mecazî üslupla ele aldığı Farsça manzum *Mantıku't-tayr'ı* için yapılan şerhi ve Molla Câmî'nin bir beyti için yazılan şerhi burada kaydetmek gerekir. Tasavvuf anlayışı İbnü'l-Arabî etkisinde şekillenen Şebüsterî'nin, düşüncenin mâhiyeti, vahdet sırrı, ârifin kimliği ve sahip olduğu bilginin (mârifet) mahiyeti gibi konulara vahdet-i vücûd çerçevesinde cevaplar sunduğu bu eseri, Elvân-ı Şîrâzî (ö. 829/1426'dan sonra) tarafından 829 (1426)

157 Eser basılmıştır: Dimyat: Mektebetü İbn Abbas, 2006.

158 Bu eser Celaledin Devvânî'nin *İmânu Fir'avn* isimli eseriyle birlikte basılmıştır: Matbaatü'l-Misriyye, 1963.

159 Eser basılmıştır: nşr. Ahmed Ferîd el-Mezîdî, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2008.

160 Eser basılmıştır: Tahran 1985.

161 Bkz. Şükrü Özen, "Ottoman Ulemâ Debating Sufism: Settling the Conflict on the Ibn al-Arabî's Legacy by Fatwas", *El Sufismo y las normas del Islam*, Alfonso Carmona (ed.), Murcia 2006, s. 317.

162 Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1333, c. 1, s. 41.

163 Süleymaniye Ktp., Pertev Paşa, nr. 621, vr. 36a-38a. Mahmud Kefevî Bâli Efendi'nin bu eserini Şeyhülislam Çivizâde'nin İbnü'l-Arabî aleyhine yazdığı risaleye reddiye olarak kaleme aldığını belirtmektedir (*Ketâib*, c. 4, s. 508).

yılında Sultan II. Murad için Türkçeye çevrilmiştir. Aslı gibi mesnevî tarzında olan ve yaklaşık 3000 beyitten meydana gelen bu çeviri (*Tercüme-i Gülşen-i Râz*),<sup>164</sup> esas metne üçte iki nisbetinde yapılan ilavelerle gerçekleştirilmiştir. Zira esas metinde 1000 civarında beyit bulunmaktadır. *Gülşen-i râz* için ayrıca Baba Nîmetullah (Nîmetullah b. Mahmud en-Nahcuvânî, ö. 920/1514 [?]) tarafından Farsça geniş bir şerh (*Şerh-i Gülşen-i Râz*) yazılmıştır.<sup>165</sup> Ferîdüddin Attar'ın vahdet-i vücûd anlayışını yansıttığı *Mantıku't-tayr*'ı ise XVI. yüzyılın sonlarında Halvetiyye-Şemsiyye pîri Şemseddin Sivâsî (ö. 1006/1597) tarafından Türkçeye manzum olarak tercüme (*Tercüme-i Mantıku't-tayr*),<sup>166</sup> Şem'î (ö. 1011/1602-03 [?]) tarafından da şerh (*Şerh-i Mantıku't-tayr*) edilmiştir. Şem'î bu şerhi Yeniçeri Ağası Tırnakçı Hasan Ağa'ya ithaf etmiştir.<sup>167</sup> Yine varlık anlayışında İbnü'l-Arabî'yi takip eden Molla Câmî'nin kelime-i tevhid ile ilgili bir beyti Halvetiyye-Cemâliyye pîri Cemâl-i Halvetî (ö. 899/1493) tarafından *Makâle-i tevsikiyye ve risâle-i tevhidiyye* adıyla şerh edilmiştir.<sup>168</sup> Arapça mensur olan bu şerh on bir varaktan ibarettir.

## B. Aşk-ı İlâhî

### 1. Mevlânâ ve *Mesnevî'si*

Osmanlı tasavvuf düşüncesinin şekillenmesinde Mevlânâ Celaleddin-i Rûmî de Muhyiddin İbnü'l-Arabî gibi birinci derecede etkili olmuştur. Mevlânâ'nın tasavvufî çizgisi aşk-ı ilâhî anlayışı üzerine kuruludur. Ona göre aşk bütün ilâhî ve beşerî fiillerin kaynağı, sâiki ve gâyesidir. Tasavvuf tarihinde aşk-ı ilâhî konusunu ilk defa etraflı bir şekilde ele alan Ahmed Gazzalî (ö. 520/1126) olmuş, ondan sonra bu anlayış Aynü'l-kudat Hemedânî, Senâî-yi Gaznevî, Ruzbihân-ı Baklî, Ferîdüddin Attar, İbnü'l-Fârız gibi sûfler vasıtasıyla Mevlânâ'ya ulaşmıştır. Mevlânâ'nın Osmanlı'ya tesiri özellikle İslam kültürünün en önemli eserlerinden biri olarak kabul edilen *Mesnevî'si* nin tercüme ve şerhleri vasıtasıyla gerçekleştirilmiştir. Esasen Mevlânâ'nın *Mesnevî'si* tasavvufun asıl konusu olan varlık (vücûd) ve varlığın zuhur mertebeleri (merâtib-i vücûd) ile insân-ı kâmil ve Hakk'a vuslat

164 Süleymaniye Ktp., Mihrişah Sultan, nr. 173.

165 Süleymaniye Ktp., Lala İsmail, nr. 168.

166 Bkz. Bursalı Mehmed Tâhir, *Meşâyih-i Osmâniyye'den Sekiz Zâtın Terâcim-i Ahvâli*, İstanbul 1318, s. 12.

167 Süleymaniye Ktp., Cârullah Efendi, nr. 1716. Şem'î'nin ayrıca Sâdî-i Şîrâzî'nin dervişlerin ahlâkı, sohbet âdabı, kanaat gibi konulara da yer verdiği ünlü eseri *Gülistan'a* 976 (1568) senesinde Türkçe tercüme ve şerh yazdığı da bilinmektedir. Bu eser Südi Bosnevî'nin (ö. 1007/1599 [?]) tercüme ve şerhi ile birlikte *Şerh-i Gülistan* adıyla yayımlanmıştır (İstanbul 1293). Ayrıca Şem'î'nin tek Türkçe telif eseri *Tuhfetü'l-âşîkin*'de tasavvufun ana kuralları sûflerin sözlerinden derlenerek otuz bab halinde tertib edilmiştir. Eser 986 (1578) yılında tamamlanarak Sultan III. Murad'a ithaf edilmiştir. Şem'î'nin Abdurrahman Camî'nin *Baharistan* isimli eseri için yazdığı şerhi ise (*Şerh-i Baharistan*) Sadrazam Sokullu Mehmed Paşa adına kaleme alınmıştır (bkz. Şeyda Öztürk, "Şem'î", *DIA*, c. 38, s. 503).

168 Bkz. Mehmed Serhan Tayşî, "Cemâl-i Halvetî", *DIA*, c. 7, s. 303.

yollarından (seyrüsülûk) bahsetmektedir. Ancak Mevlânâ'ya göre insanın hakikat yoluna girmesi, o yolda ilerlemesi ve nihayet Hakk'a vuslatı ancak aşk ile müm-kündür. O yüzden Mevlânâ şiiirlerinde aşk-ı ilâhîyi terennüm etmiştir.

Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî ve Mevlevîlik hakkında en geniş bilgileri ihtivâ eden kaynaklardan Ahmed Eflâkî'nin (ö. 761/1360) Farsça olarak kaleme aldığı *Menâkıbü'l-ârifin* için Zâhid b. Ârif (ö. 825/1422) tarafından 803 (1400-1401) yılında *Mahzenü'l-esrar*<sup>169</sup> adıyla gerçekleştirilen Türkçe tercüme, dikkatleri Mevlânâ ve tarikatine yönelmiş olmakla birlikte, Osmanlı'da Mevlânâ'nın önemine ilk dikkat çeken isim, *Mesnevî*'nin birinci cildinin Arapça mukaddimesi için yazdığı *Şerhu Dîbâceti'l-Mesnevî* isimli Arapça şerh<sup>170</sup> ile Molla Fenârî (ö. 834/1431) olmuştur. Ardından *Mesnevî*'ye yapılan önce kısmen daha sonra tamamı ile ilgili tercüme ve şerhler yoluyla Osmanlı tasavvuf anlayışının şekillenmesinde etkili rol oynamıştır. Bununla birlikte Osmanlı'nın aşk-ı ilâhî vurgulu tasavvufi bir eserle ilk tanışması kuruluş asrının ilk yarısında Dâvûd-i Kayserî (ö. 751/1350) vasıtasıyla gerçekleşmiştir. Zira Osmanlı medreselerinin ilk baş müderrisi olan Kayserî, ünlü sûfî İbnü'l-Fâriz'ın (Şerefüddin Ömer el-Mısri, ö. 2 Cemâziyelevvel 632/ 23 Ocak 1235) ilâhî aşkı tasvir ettiği *el-Kasîdetü'l-mîmiyye*'sine Arapça şerh yazmıştır.<sup>171</sup> *el-Kasîdetü'l-hamriyye* diye de bilinen *el-Kasîdetü'l-mîmiyye* için daha sonra İdris-i Bitlisî (ö. 926/1520) tarafından Farsça, Şeyhülislam Kemalpaşazâde (ö. 940/1534) tarafından da Arapça olarak şerh yazılmıştır.<sup>172</sup> Bitlisî şerhini Osmanlı sarayında gördüğü iyiliklere teşekkür olarak mukaddimesinde medhettiği Şehzade Ahmed'e (Sultan II. Bayezid'in oğlu) takdim etmek üzere kaleme almıştır.<sup>173</sup>

Şeyhülislam Molla Fenârî'nin dikkat çekmesiyle Osmanlı'nın gündemine girdiği anlaşılan Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sini, Sultan II. Murad'ın talebi üzerine Şeyh Muînüddin b. Mustafa Türkçeye tercüme ve şerh etmeye başlamıştır. Eserin sadece birinci cildini içeren 14.404 beyitlik bu manzum tercüme ve şerh, 840 (1436-37) tarihinde tamamlanmış ve Sultan II. Murad'a takdim edilmiştir. *Mesnevî-i Murâdiye* adı verilen bu iki cildlik eserde *Mesnevî*'nin birinci cildi aynı vezinde şerh edilmiştir.<sup>174</sup> Osmanlı klasik döneminde Muînüddin Mustafa'dan sonra *Mesnevî* için hazırlanan kısmî Türkçe şerh, İlmî Hüseyin Dede'ye (Molla Hüseyin Ferahşâd, ö. 1020/1611) aittir. Sultan II. Selim'in arzusu üzerine 979 (1571-72) senesinde *Lemehâtu lemeâti bahri'l-mânevî şerhu Cezîreti'l-Mesnevî*

169 Süleymaniye Ktp., Süleymaniye bölümü, nr. 3456.

170 Süleymaniye Ktp., Âşir Efendi, nr. 440.

171 Süleymaniye Ktp., Fâti, nr. 3964.

172 Kemalpaşazade'nin şerhi yayımlanmıştır: *Şerhu Hamriyyeti İbni'l-Fâriz li İbn Kemalpaşa el-Hanefî*, nşr. İdris Makbul el-Kusûrî, İrbid: Alemü'l-Kütübi'l-Hadis, 2011.

173 Orhan Başaran, "İdris-i Bitlisî'nin Şerh-i Kasîde-i Hamriyyesi ve İki Yazma Nüshası", *Nüsha*, XII (2004).

174 Bursa Eski Yazma ve Basma Eserler Ktp., Ulucâmî, nr. 1664-1665. Kemal Yavuz bu eserin yaklaşık 3000 beytini yayımlamıştır: *Mesnevî-i Murâdiye*, Ankara 1982.

adıyla hazırlanan bu şerh, aslında Edirne Mevlevihânesi şeyhlerinden Yûsuf Sinâneddin-i Sineçâk'ın (ö. 953/1546) *Mesnevî*'den yaptığı 366 beyitlik bir derleme olan *Cezîre-i Mesnevî*'nin bir şerhidir.<sup>175</sup>

Öte yandan Nakşibendiyye şeyhi Emir Ahmed Buhârî'ye (ö. 922/1516) *Şerh-i Gazel-i Mevlânâ*<sup>176</sup> ya da *Feyz-i Âsâr li Mesnevî-i Hz. Mevlânâ*<sup>177</sup> adıyla nisbet edilen eserde Mevlânâ'nın bazı şiirleri Türkçe olarak şerh edilmiştir.<sup>178</sup> Yine Halvetiyye-Şemsiyye pîri Şemseddin Sivâsî'nin de (ö. 1006/1597) Mevlânâ'nın bir kısım beyitlerini Türkçe şerh ettiği görülmektedir.<sup>179</sup>

Mevlânâ'nın *Mesnevî*'si için Türkçe ilk tam şerh Şem'î (Mustafa veya Mehmed, ö. 1011/1602-03 [?]) tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu şerhin yazımına 995 (1587) senesinde Sultan III. Murad'ın emriyle başlandığı belirtilmektedir. Toplam altı cildin ilk beş cildi 1001 (1593) yılında tamamlanarak III. Murad'a takdim edilmiş, son cilt ise onun vefatından sonra tamamlanıp 1005'te (1596-97) Sultan III. Mehmed'e sunulmuştur.<sup>180</sup> Boşnak asıllı Osmanlı âlimi Sûdî Bosnevî'nin de (ö. 1007/1599 [?]) Türkçe tam *Mesnevî* şerhi ve ayrıca *Risale-i Müşkilât-ı ve Istilâhât-ı Mesnevî* isimli eserleri vardır.<sup>181</sup> Öte yandan İbrahim Şâhidî'nin (ö. 957/1550) *Mesnevî* nin anlaşılması için 920'de (1514) *Tuhfe-i Şâhidî* adıyla hazırladığı Farsça-Türkçe manzum sözlük<sup>182</sup> Sûdî-i Bosnevî tarafından şerh edilmiştir.<sup>183</sup>

Osmanlı klasik döneminde *Mesnevî* için Türkçe şerhlerin yanı sıra Farsça kısmî ya da tam şerhler de yazılmıştır. Kısmî şerhlerin bilinen ilk örneği Fatih devri âlimlerinden Musannifek'e (Alâeddin Ali b. Muhammed, ö. 875/1470-71) aittir.<sup>184</sup> Dîvan şâiri İbrahim Şâhidî'nin (ö. 957/1550) *Gülşen-i Tevhîd* isimli eseri de 937 (1530) yılında *Mesnevî*'nin her cildinden 100 beyit seçilip her beyit beşer beyitle şerh edilmek suretiyle *Mesnevî* tarzında ve aynı vezinde yazılmış bir eserdir.<sup>185</sup> Halvetî-Gülşenî şeyhi Hasan Zarîfî'nin (ö. 977/1569-70) *Kâşîfü'l-esrâr*

175 Bkz. Ali Çoban, "Mufassal Bir Kitabın Müfid ve Muhtasar Bir Şeçkisi Olarak *Cezîre-i Mesnevî* ve Şerhleri", *Akademiar: Akademik İslam Araştırmaları Dergisi*, c. 1 [2016], s. 170, 174-177.

176 İstanbul Üniversitesi Ktp., AY, nr. 1545.

177 İstanbul Üniversitesi Ktp., TY, nr. 6306.

178 Bu eserin aynı dönemde hayatta olup kabri Fâtih-Unkapanı'nda bulunan diğer bir Nakşî şeyhi Ahmed Buhârî'ye (ö. 994/1586) ait olma ihtimali de vardır.

179 Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 1367, vr. 114b-126a.

180 Süleymaniye Ktp., Dârülmesnevî, nr. 204, I-VI; bkz. Şeyda Öztürk, "Şem'î", *DİA*, c. 38, s. 504.

181 Bkz. Muhammed Aruçi, "Sûdî Bosnevî", *DİA*, c. 37, s. 466. Sûdî Bosnevî ayrıca Sâdî-i Şîrâzî'nin dervişlerin ahlâkı, sohbet âdabı, kanaat gibi konulara da yer verdiği ünlü eseri *Gülîstan*'a Türkçe tercüme ve şerh yazmıştır. Eser Şem'î'nin tercüme ve şerhi ile birlikte *Şerhi Gülîstan* adıyla yayımlanmıştır (İstanbul 1293).

182 Bu eser Ahmet Hilmi İmamoğlu tarafından yayımlanmıştır (Muğlalı Şâhidî İbrahim Dede, *Tuhfe-i Şâhidî: Farsça-Türkçe Manzum Sözlük*, Muğla Üniversitesi Yayınları, Muğla 2005).

183 Muhammed Aruçi, "Sûdî Bosnevî", *DİA*, c. 37, s. 466.

184 Süleymaniye Ktp., Nâfiz Paşa, nr. 604, vr. 1b-119a.

185 Eser Ahmed Niyazi tarafından neşredilmiştir: İstanbul 1298. İbrahim Şâhidî ayrıca Sâdî-i Şîrâzî'nin dervişlerin ahlâkı, sohbet âdabı, kanaat gibi konulara da yer verdiği ünlü eseri ♣

ve *matlau'l-envâr* isimli eseri ise *Mesnevî*'nin ilk otuz dört beytinin şerhidir.<sup>186</sup> Klasik dönemde *Mesnevî*'nin Farsça ilk tam şerhi Osmanlı âlimi ve divan şâiri Muslihuddin Mustafa Sürûrî'ye (ö. 969/1562) aittir (*Şerh-i Mesnevî*).<sup>187</sup>

Osmanlı klasik döneminde Mevlânâ'nın *Mesnevî*'si üzerine yapılan şerhler dolayısıyla aşk-ı ilâhîye yer veren eserlerin kaydedildiği bu bölümde tamamlayıcı bilgi olarak Halvetiyye-Gülşeniyye pîri İbrahim Gülşeni'nin (ö. 940/1533-34) *Mesnevî*'ye yazdığı nazîreyi de kaydetmek gerekir. *Ma'nevî* adıyla bilinen bu Farsça nazîre 40.000 beyitlik oldukça hacimli bir eserdir.<sup>188</sup> Gülşeni'nin 17.000 beyitten meydana gelen Farsça *Dîvan*'ında da<sup>189</sup> Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî ve Yunus Emre'nin etkisinde kaldığı belirtilmektedir. Öte yandan Halvetiyye-Cemâliyye pîri Cemâl-i Halvetî'nin (ö. 899/1493) Mevlânâ'ya ait iki beytin Arapça dolarak tasavvufî şerhini (*Kitâbu şerhi'l-ebîât*),<sup>190</sup> bir başka Halvetî şeyhi Sofyalı Bâlî Efendi'nin de (ö. 960/1553) Mevlânâ'ya ait bazı beyitleri şerhettiği (*Şerh-i Ebyât-ı Hz. Mevlânâ*)<sup>191</sup> kaydedilmektedir.

## 2. Aşk-ı İlahîye Dair Diğer Eserler

Osmanlı'da Mevlânâ'nın *Mesnevî*'si çevresinde şekillenen aşk-ı ilâhî literatürü, yeni eserlerle daha da zenginleşerek yaygınlaşmıştır. Osmanlı klasik döneminde ilâhî aşkı vurgulayan eserler arasında Hacı Bayram-ı Velî'nin müridlerinden Şeyhî'nin (ö. 832/1429'dan sonra) *Dîvân*'ı ile onun pîrdaşı İnce Bedreddin'in (XV. yüzyıl) *Tercüme-i Lemaât*'ını, İznikli Hümâmî'nin (Sultan II. Murad devri) *Sînâme*

*Gülistan*'a Farsça şerh (*Şerh-i Gülistan*) yazmış (Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 979), insanın kâinattaki konumunu ele aldığı tasavvufî mahiyetteki 75 beyitlik kasidesi *Risâle-i Âfak u Enfûs* isimli bir eser ile (Mevlânâ Müzesi, nr. 2155, 2462, 5016) oğlu Şuhûdî için *Gülşen-i İrfan* isimli bir eser hazırlamıştır (bkz. Nuri Şimşekler, "Şâhidî İbrahim Dede'nin Gülşen-i Esrâr'ı Tenkidli Metin –Tahlil", Doktora tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998, s. 50).

186 Bayezid Devlet Ktp., nr. 3635.

187 Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 1928. Sürûrî'nin ayrıca tasavvufî neşveyle kaleme aldığı Türkçe şiirlerden oluşan *Dîvânçe*'si (Bulak 1839) ve Sâdî-i Şîrâzî'nin dervişlerin ahlâkı, sohbet âdabı, kanaat gibi konulara da yer verdiği ünlü eseri *Gülistan*'a yazdığı Arapça şerhi bulunmaktadır (*Şerhu Gülistan*, Süleymaniye Ktp., Amcazâde Hüseyin Paşa, nr. 376).

188 Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2080.

189 Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 3866. Gülşeni'nin 1700 beyitten oluşan Türkçe *Dîvan*'ında ise (İstanbul Üniversitesi Ktp., TY, nr. 890) Yunus Emre ve Nesîmî'nin etkisi bulunmaktadır. Ona nisbet edilen Türkçe manzum iki eser daha vardır: *Pendnâme* (Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 1042) ve *Çobannâme* (Süleymaniye Ktp., Uşşâkî Tekkesi, nr. 26). (DİA, c. 21, s. 304)]. Tasavvufî konulara dair rubâî ve tuyuğlardan meydana gelen *Kenzü'l-cevâhir* Farsça 7.500 beyittir (İstanbul Üniversitesi Ktp., FY, nr. 1233); Muhyî-yi Gülşenî *Simurgnâme* isimli 30.000 beyitlik bir eserinin daha olduğunu belirtmektedir (*Menâkıb-ı İbrâhim Gülşenî ve Şemlelizâde Ahmed Efendi Şive-i Tarikat-ı Gülşeniyye* [nşr. Tahsin Yazıcı], Ankara 1982, s. 239).

190 Süleymaniye Ktp., Lala İsmail, nr. 163.

191 Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 3466/10.



*Tercümesi*'ni, Halîlî'nin (ö. 890/1485) *Fürkatnâme*'sini, Hamdullah Hamdi'nin (ö. 909/1503) *Tuhfetü'l-uşşâk*'ını, İbrahim Şâhidî'nin (ö. 957/1550) *İşknâme*'sini, Abdurrahman Gubârî'nin (ö. 974/1566) *Şebistân-ı Hayâl*'ini, İbrahim Ümmî Sinan'ın (ö. 976/1568) *Dîvan*'ını, Taşlıcalı Yahya'nın (ö. 990/1582) *Şâh u Gedâ*'sı ile *Yûsufu Zeliha*'sını ve Âlî Mustafa Efendi'nin (ö. 1008/1600) *Tuhfetü'l-uşşâk*'ını özellikle zikretmek gerekir. Şâir Şeyhî'nin *Dîvân*'ını neşreden Mustafa İsen ve Cemal Kurnaz'ın tespitlerine göre eserdeki tevhidler ilmî, didaktik tarzda iken, gazellerde cezbe ve aşk heyecanını coşkun şekilde gösteren lirik tarz dikkat çekmektedir. Gazel sahasında Nesîmî'den sonra tasavvufu, mecaz ile hakikat arasında insanı gezdirebilecek bir şiir duyarlılığı ve zekâ kudretiyle terennüm eden ilk şâir Şeyhî olmuştur. O, tasavvufu ince bir şiir haline getirebilmiş, mecâzî aşk ile hakikî aşk arasında güçlü bağlar olduğunu sezmiş, zühde karşı rindliği savunmuştur.<sup>192</sup> Şeyhî gibi Hacı Bayrâm-ı Velî'nin müridleri arasında bulunan İnce Bedreddin ise aşk-ı ilâhî vâdisinde Fahreddin Irâkî'nin (ö. 688/1289) aşk, âşık ve mâşuk kavramlarını yorumladığı Farsça *Lemaât* isimli eserini, bizzat Hacı Bayram'ın teşvikiyle Türkçeye tercüme etmiştir (*Tercüme-i Lemaât*).<sup>193</sup> Sultan II. Murad dönemi şâirlerinden İznikli Hümâmî de İranlı şâir Hüseyinî Sâdât el-Gûrî'ye (ö. 729/1329'dan sonra) ait otuz adet tasavvufî aşk mektubunun yer aldığı Farsça *Sînâme* isimli eseri (bu eser bazılarına göre İranlı bir başka şâir Şemseddin el-Kâtibî'ye aittir) Türkçeye çevirmiştir (*Sînâme Tercümesi*).<sup>194</sup> Bursa'da kurduğu tekkesinde şeyhlik yaptığı belirtilen Halîlî'nin 876 (1471-72) tarihinde tamamladığı Türkçe 1000 beyitlik tasavvufî mesnevîsi *Fürkatnâme*'sinde,<sup>195</sup> kendi başından geçmiş gibi anlattığı aşk konusunun, şairin tekke şeyhi olması ve şiirinde tasavvufî sembolleri kullanılması dikkate alındığında esasen ilâhî aşk olduğu anlaşılmaktadır.<sup>196</sup> Şeyh Akşemseddin'in en küçük oğlu Hamdullah Hamdi 987 beyitlik Türkçe mesnevîsi *Tuhfetü'l-uşşâk*'ta<sup>197</sup> sembolik olarak bir aşk hikâyesini ele almış olmakla birlikte, eserin sonunda hikâyedeki temsili kahramanların ifade ettikleri tasavvufî kavramlar üzerinde durarak eserine tasavvufî bir boyut kazandırmıştır.<sup>198</sup> Mevlevîyye şeyhi İbrahim Şâhidî'nin (ö. 957/1550) ilâhî aşkın özelliklerini anlattığı *İşknâme*'si Farsça

192 *Şeyhî Dîvânı*, nşr. Mustafa İsen-Cemal Kurnaz, Ankara: Akçağ Yayınları, 1990, (giriş yazısı) s. 16.

193 Bursa Eski Yazma ve Basma Eserler Ktp., Ulucami, nr. 1715/1.

194 Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 1188/3.

195 İstanbul Üniversitesi Ktp., TY, nr. 3770.

196 Mustafa Özkan-Mustafa İsen, "Halîlî", *DİA*, c. 15, s. 330.

197 Eserin Mustafa Güneş tarafından çeviri yazı neşri gerçekleştirilmiştir: *Hamdi ve Tuhfetü'l-uşşâk'ı (Âşıklara Armağan)*, Ankara 2014. Emir Hüseyin Enisi *Menâkıb-ı Akşemseddin*'de Hamdullah Hamdi'nin eserlerini kaydederken tasavvufa dair de bir risale kaleme aldığını belirtmektedir (bkz. *Akşemseddin Hayatı ve Eserleri* içinde [Hazırlayanlar: Ali İhsan Yurd-Mustafa Kaçalın], İstanbul: İFAV Yayınları 1994, s. 149). Ancak bu eserin nüshasına ulaşamamıştır.

198 Bkz. Güneş, *a.g.e.*, s. 26, 37.

94 beyitten ibarettir.<sup>199</sup> Nakşibendiyye şeyhlerinden Abdurrahman Gubârî'nin (ö. 974/1566) tasavvufî aşkı anlattığı Farsça mesnevîsi *Şebistân-ı Hayâl*'i de, İrânlı şâir Fettâhî'nin aynı adlı mesnevîsine nazîre olup 969 (1561) tarihinde Yenihisar'da hapiste yazılmaya başlanmış, 1562'de Mekke'de tamamlanmıştır.<sup>200</sup> Ünlü dîvan şâiri Taşlıcalı Yahya (ö. 990/1582) ise Kanûnî Sultan Süleyman devrinde yazıp padişaha sunduğu *Hamse*'sinin ilk mesenevîsi *Şâh u Gedâ*'da beşerî aşktan ilâhî aşka geçişi anlatan bir hikâyeyi konu almıştır. 1972 beyitten oluşan bu mesnevînin 1537 yılında tamamlandığı tahmin edilmektedir.<sup>201</sup> Adı geçen hamsenin üçüncü mesnevîsi *Yûsuf u Zeliha*'da da aynı konu işlenmiştir. 5179 beyitten ibaret olan bu mesnevîde şâir Zeliha üzerinden mecazî aşkın hakîkî aşka (aşk-ı ilâhî) dönüşmesini göstermekte, Zeliha'nın mecazî aşka sebat ettiği için hakîkî aşka liyakat kazandığını dile getirmektedir.<sup>202</sup> Öte yandan *Hamse*'nin ikinci mesnevîsi *Gencîne-i Râz*, dördüncü ve beşinci mesnevîleri *Kitâb-ı Usûl*<sup>203</sup> ve *Gülşen-i Envar*'da da diğer birçok ahlakî-tasavvufî konunun yanı sıra aşk-ı ilâhî vurgusu dikkat çekmektedir. Halvetiyye-Sinâniyye pîri İbrahim Ümmî Sinan'ın (ö. 976/1568) Şevket Gürel tarafından derlenen Türkçe şiirlerinde (*Dîvan*)<sup>204</sup> ve Bayrâmî-Melâmî şeyhlerinden Hâşimî Emir Osman Efendi'nin (ö. 1003/1595) *Dîvançe*'sinde<sup>205</sup> baştan sona aşk-ı ilâhî vurgusu bulunmaktadır. Gelibolulu Âlî Mustafa Efendi'nin (ö. 1008/1600) ilâhî aşkı ele aldığı *Tuhfetü'l-uşşâk*'ı,<sup>206</sup> Nizâmî-i Gencevî'nin *Mahzenü'l-esrâr*'ına nazîre olarak yazılmış 3033 beyitlik bir mesnevîdir. Müellif eseri Kütahya'da Şehzade Selim'in sarayında divan kâtibi iken 989 (1562) tarihinde tamamlamış ve Şehzade Selim'e sunmuştur.<sup>207</sup>

199 Bu mesnevî İbrahim Şâhidî'nin yanı sıra bazı kaynaklarda Mevlânâ Celaleddin-i Rûmî'ye, bazılarında ise oğlu Sultan Veled'e de nisbet edilmiştir. Bkz. Nuri Şimşekler, "Şâhidî İbrahim Dede'nin Gülşen-i Esrâr'ı Tenkidli Metin –Tahlil", Doktora tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998, s. 50.

200 Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 3830.

201 Eser üzerine Pınar Aydemir bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1993). Eserin geniş bir tanıtımı Ayşe Sağlam tarafından *Hamse* üzerine yapılan çalışmada yer almaktadır (*Taşlıcalı Yahya ve Hamsesi*, Ankara 2016, s. 37-124).

202 Eserin Mehmet Çavuşoğlu tarafından tenkidli neşri gerçekleştirilmiştir (İstanbul 1979). Ayrıca eserin geniş bir tanıtımı Ayşe Sağlam tarafından *Hamse* üzerine yapılan çalışmada yer almaktadır (*Taşlıcalı Yahya ve Hamsesi*, Ankara 2016, s. 225-377).

203 Eserin geniş bir tanıtımı Ayşe Sağlam tarafından *Hamse* üzerine yapılan çalışmada yer almaktadır (*Taşlıcalı Yahya ve Hamsesi*, Ankara 2016, s. 379-510).

204 Bkz. *Pîr Ümmî Sinan Hazretleri Dîvânı*, İstanbul 2001.

205 İstanbul Üniversitesi Ktp., TY, nr. 256. *Dîvançe*'deki bazı beyitler Şeyh Seyyid Mehmed Ziyâ tarafından yayımlanmıştır (*Dîvançe-i Hâşimî Emir Osman Efendi*, Matbaa-yi Bahriyye 1329).

206 Süleymaniye Ktp., Çelebi Abdullah, nr. 277.

207 Eser İsmail Hakkı Aksoyak tarafından yayımlanmıştır: Gelibolulu Âlî Mustafa Efendi, *Tuhfetü'l-uşşâk*, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 2003. Nizâmî'nin eseri XVI. asrın sonunda Şem'î tarafından *Şerh-i Mahzenü'l-esrâr* adıyla şerhedilmiş ve 1011 (1602-03) yılında Gazanfer Ağa'ya ithaf edilmiştir (Süleymaniye Ktp., Hafid Efendi, nr. 311; Reşid Efendi, nr. 821).

Zeyniyye'nin pîri Zeynüddin el-Hâfî'nin (ö. 838/1435) "bir aşk kütüğünü yakıp Rum üzerine attık" diyerek Anadolu'ya gönderdiği halifesi<sup>208</sup> Merzifonlu Abdürrahîm-i Rûmî (ö. 850/1446 civarı) için *eş-Şekâiku'n-Nûmâniyye*'de aşk ahvâline dair yazdığı Türkçe şiirlerinin olduğu belirtilmiş,<sup>209</sup> *Hediyetü'l-Ârifin*'de de eserlerinin adı *Dîvançe-i İlâhiyat* ve *İrşâdü'l-enâm* şeklinde kaydedilmiştir.<sup>210</sup> Nüshaları tespit edilemeyen bu iki eserin yanı sıra ona *Osmanlı Müellifleri* ile *Sefîne-i Evliyâ-yı Ebrâr*'da *Işknâme* isimli manzum bir eser daha nisbet edilmiştir.<sup>211</sup> Nüshalarına ulaşamadığı için muhtevaları hakkında kesin bir şey söylenememekle birlikte *Dîvançe-i İlâhiyat*'ın ve adından anlaşıldığı şekliyle *Işknâme*'nin aşk ve ahvalinden bahsettiği söylenebilir.

Öte yandan şâir Ârif (ö. 842/1438'den sonra) 841 (1437-38) tarihinde yazdığı Türkçe 2042 beyitlik dinî-tasavvufî mahiyetteki *Mürşidü'l-ubbâd*'nda,<sup>212</sup> Bayramiyye-Şemsiyye'nin pîri Akşemseddin (Muhammed b. Hamza, ö. 863/1459) şiirlerinde,<sup>213</sup> Kadiriyye-Eşrefiyye'nin pîri Eşrefoğlu Rûmî (Abdullah, ö. 874/1469-70 [?]) *Dîvan*'nda,<sup>214</sup> Derviş Hayâlî 853 (1449-50) tarihinde tamamladığı mesnevîsi *Ravzatü'l-envâr*'nda,<sup>215</sup> Şâir Cemâlî Fâtih Sultan Mehmed için 860 (1455-56) yılında

208 Lâmiî Mahmud Çelebi, *Nefehâtü'l-iins min hadarâti'l-kuds Tercümesi*, İstanbul 1980, s. 555.

209 Bkz. Taşköprülüzâde Isâmuddin Ahmed, *eş-Şekâiku'n-Nûmâniyye fî ulemâid'devleti'l-Osmâiyye*, nşr. Ahmet Suphi Furat, İstanbul 1985, s. 70.

210 Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Ârifin esmâü'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin*, nşr. Kilisli Muallim Rifat-İbnülemîn Mahmud Kemal, İstanbul 1951-55, c. 1, s. 562.

211 Bkz. Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1333, c. 1, s. 111; Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ-yı Ebrâr*, Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar, nr. 2306, c. 1, s. 266. İlk iki eserin nüshaları tespit edilememiştir. Katalog kaydına göre bir nüshası İstanbul Üniversitesi Kütüphanesinde olduğu görülen *Işknâme*'nin (TY, nr. 1359) baş tarafına sonradan, Abdürrahim Karahisârî'nin *Vahdetnâme*'si olduğu notu, kapağına ise öncekinden farklı bir kalemlle Abdürrahim Rûmî'nin *Işknâme*'si olduğu notu yazılmıştır. Yaptığımız mukayeseli inceleme sonucunda bu nüshanın Abdürrahim Karahisârî'nin *Vahdetnâmesi*'nin baş tarafı noksan bir nüshası olduğu anlaşılmıştır. Daha önce Zeyniyye tarikatı üzerine yaptığım çalışma sırasında adı geçen nüshanın Abdürrahim Rûmî'nin *Işknâme*'si olduğunu düşünmüş ve bu nüshada eserin 865 (1461) yılında yazıldığına dair nota dayanarak Rûmî'nin kesin olmayan vefat tarihinin 865'ten sonra olması gerektiğini ileri sürmüştüm (bkz. Reşat Öngören, *Âlimlerin Gözdesi Bir Tarikat Zeyniyye*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2012, s. 78-79). Ancak bu son durumda vefat tarihi ile ilgili *Hediyetü'l-ârifin*'de geçen "850 (1446) tarihi civarı" şeklindeki kayda (c. 1, s. 562) itibar etmek gerektiği kanaati hasıl olmuştur.

212 Süleymaniye Ktp., İbrahim Efendi, nr. 355. Eserin Bekir Sarıkaya tarafından bir yüksek lisans çalışmasında çeviri yazı metni hazırlanmıştır: "Ârif, Mürşidü'l-ubbâd, Nüsha-i Âlem ve Şerhu'l-Âdem, Mevlid", Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü 1992.

213 Akşemseddin'in bazı Türkçe şiirleri Kemal Eraslan tarafından yayımlanmıştır: *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, Ankara 1984, s. 31-55.

214 Birçok kez yayımlanan *Dîvan*'ın en son neşri Latin harflerine aktararak Mustafa Güneş tarafından gerçekleştirilmiştir: *Eşrefoğlu Rûmî Hayatı, Eserleri ve Dîvânı*, İstanbul 2006.

215 Bu eser M. Fâtih Köksal tarafından inceleme yazısı ile birlikte çeviri yazı şeklinde neşredilmiştir: Derviş Hayâlî, *Ravzatü'l-envâr*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2003.

tamamladığı dinî tasavvufî ahlakî mahiyetteki 4954 beyitlik Türkçe mesnevîsi *Miftâhu'l-ferec*'inde,<sup>216</sup> Zeyniyye müntesibi âlimlerden Mevlâ Musannifek (Alâeddin Ali b. Muhammed, ö. 875/1470-71) Fâtiḥ Sultan Mehmed'in talebi üzerine 866 (1462) yılında Edirne'de kaleme aldığı *Hallü'r-rumûz fi keşfi'l-künûz* isimli Arapça eserinde,<sup>217</sup> Halvetiyye şeyhi Kemal Ümmî (İsmail, ö. 880/1475) *Dîvân*'ında, Gülşenî-i Saruhânî (ö. 888/1483'ten sonra) *Pendnâme* olarak da bilinen *Râznâme* isimli Türkçe mesnevîsinde,<sup>218</sup> Bayrâmîyye şeyhi Abdürrahîm Karahisarî (ö. 888/1483'ten sonra) *Vahdetnâme* isimli Türkçe mesnevîsi ile<sup>219</sup> Muvaffak b. Mecd'in *Selve* adlı tasavvufî eseri için bazı ilavelerle yaptığı Türkçe tercümesinde,<sup>220</sup> Zeyniyye müntesibi sûfî-âlimlerden Sinan Paşa (Yûsuf b. Hızır (ö. 891/1486) *Tazarrûnâme* isimli eserinde,<sup>221</sup> Hacı Bayrâm-ı Velî'nin halifelerinden Yûsuf Hakikî (ö. 893/1488) *Muhabbetnâme*'sinde,<sup>222</sup> Zeyniyye-Vefâiyye'nin pîri Şeyh Vefâ *Sırru esrari'l-beyân ve burcu seyri rûhi'l-insân* adıyla da bilinen *Sâz-ı İrfan* isimli eserinde,<sup>223</sup> Zeyniyye şeyhlerinden Muhyiddin Mehmed Çelebi (ö. 898/1493) *Hızırnâme* olarak da bilinen *Dîvân*'ında,<sup>224</sup> Halvetiyye şeyhlerinden Ahmet Şemseddin Marmaravî (Yiğitbaşı, ö. 910/1504) *Bahreyn-i aşk* isimli

216 Bu eserin tenkidli metni İ. Çetin Derdiyok tarafından hazırlanıp yayımlanmıştır: Cemâlî, *Miftâhu'l-ferec*, Adana: Türkoloji Araştırmaları, 1998. Şair Cemâlî'nin bu eserindeki beyitlerinden (beyit no: 482, 492, 565) Fâtiḥ Sultan Mehmed'in babası Sultan II. Murad için de *Gülşen-i Uşşâk* isimli bir eser hazırladığı anlaşılmaktadır (bkz. *a.g.e.*, s. XXI, 42-43, 48).

217 Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 1772; Fâtiḥ, nr. 2611; Şehid Ali Paşa, nr. 1169. Bu eser Fâtiḥ Sultan Mehmed'in husûsî kütüphanesinde yer alan tasavvufî eserlerdendir (bkz. Ankan, "Fenâdan Bekâya İp Salmak: Fâtiḥ Sultan Mehmed'in Özel Kütüphanesindeki Tasavvuf Eserleri", s. 71).

218 Eserin biri doktora diğeri yüksek lisans çalışması çerçevesinde iki ayrı tenkitli metni hazırlanmıştır: Ebrahim Farzan, "Gülşenî-i Saruhânî, Hayatı Farsça Dîvânı ve Râznâme'si", Doktora tezi, İÜ Edebiyat Fakültesi 1980; Mestan Yıldırım, "XV. Yüzyıl Şâirlerinden Gülşenî-i Saruhânî'nin Râznâme (Makalât-ı Gülşenî) Adlı Eserinin Tenkidli Metni", Yüksek Lisans tezi, MÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2007.

219 Bir doktora çalışmasının konusu olan bu eser Ayşe Gülay Keskin tarafından tahkik edilmiştir: "Abdürrahim Karahisarî'nin Hayatı, Eserleri ve Vahdetnâme Mesnevîsinin Tenkidli Metni", Doktora tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2001.

220 Eserin pek çok nüshasından birisi şuradadır: Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 3048. bkz. Keskin, "Abdürrahim Karahisarî'nin Hayatı, Eserleri ve Vahdetnâme Mesnevîsinin Tenkidli Metni", s. 25-26.

221 Eserin ilmî neşri Mertol Tulum tarafından gerçekleştirilmiştir (Ankara 2001; İstanbul 2014).

222 Eserin bir doktora çalışması çerçevesinde Ali Çavuşoğlu tarafından tenkidli metni hazırlanmış ("Yûsuf-ı Hakikî'nin Muhabbetnâme Adlı Eserinin Tenkidli Metni ve İncelenmesi", Doktora tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002) ve daha sonra neşredilmiştir (Ankara 2009).

223 Süleymaniye Ktp., İbrahim Ef., nr. 652; Ayasofya, nr. 1851.

224 Eserin tahkikli neşri Mehmet Necmeddin Bardakçı tarafından latin harflerine aktarılacak gerçekleştirilmiştir: *Eğirdir Zeynî Zâviyesi ve Şeyh Mehmed Çelebi Dianı [Hızırnâme]*, Isparta/ Eğirdir 2008.

eserinde,<sup>225</sup> yine Halvetiyye şeyhlerinden Dâvûd-i Halvetî (ö. 915/1509 [?]) *Gülşen-i Tevhîd ü Tahkîk* isimli manzum eserinde, Mevleviyye şeyhlerinden İbrahim Şâhidî (ö. 957/1550) 943 (1536) yılında yazdığı *Gülşen-i Vahdet* isimli Türkçe manzum eserinde,<sup>226</sup> Zeyniyye müntesibi Hacı Ahmed Efendi'nin (ö. 1542'den sonra) Receb 943 (1536-37) tarihinde tamamladığı 6000 beyti aşkın *Ravzatü't-tevhîd* isimli Türkçe manzum eserinde,<sup>227</sup> Kemal b. Ahmed el-Ahlatî'nin (ö. XVI. yüzyıl) Arapça risalesi *Münevirü'l-ekzâr*'nda,<sup>228</sup> Bayrâmî-Melâmîyye'den Abdurrahman el-Askerî (ö. 957/1550'den sonra) *Risâle-i Müşkilat-ı Esrâr-ı Işk* isimli eserinde,<sup>229</sup> şâir Bursalı Rahmî (ö. 975/1568) Nizâmî-i Gencevî'nin *Mahzenü'l-esrâr* adlı eserine nazîre olarak yazdığı dinî-tasavvufî konulu Türkçe mesnevîsi *Gül-i Sâd-berg*'inde,<sup>230</sup> Sultan III. Murad'ın Ramazan 1001 (Haziran 1592) senesinde kaleme aldığı 1645 beyitlik Farsça mesnevîsi *Fütûhât-ı Ramazan*'nda,<sup>231</sup> Halvetî-Sinânî şeyhi Seyyid Nizamoğlu (Seyfullah Kâsım, ö. 1010/1601) *Dîvan*'ında ve *Esrârü'l-ârifin* isimli manzum eserinde<sup>232</sup> bir kısım tasavvufî konularla birlikte aşk-ı ilâhî konusuna da temas etmişlerdir.

### C. Şeriat-Hakikat / Zâhir-Bâtın Birlikteliği

Osmanlı klasik döneminde özellikle kuruluş asrını takip eden yüzyılın başlarından itibaren telif edilen tasavvufî eserlerde şeriat-hakikat/zâhir-bâtın birlikteliği dikkat çeken en önemli hususlardan birisidir. Bilindiği gibi tasavvuf ehli ilk dönemden itibaren ilimleri biri zâhir diğeri bâtın olmak üzere ikiye ayırmış,

225 Millet Ktp., Ali Emîrî Efendi, "Şer'iyye", nr. 1335/7, vr. 93a-94b.

226 Eserin Mustafa Çıpan tarafından gerçekleştirilen yüksek lisans çalışmasında tenkidli metni ortaya konmuş ("Muğlalı İbrahim Şâhidî, Hayatı, Edebî Şahsiyeti, Eserleri Dîvan ve Gülşen-i Vahdet –Tenkitli Metin–", Yüksek Lisans tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1986), Numan Külekçi tarafından da neşredilmiştir (Ankara 1996).

227 Eserin Mertol Tulum tarafından müellifin kendi hayatını kayda aldığı küçük eseri Şergüzeşt ile birlikte tıpkıbasımı ve Latin alfabesine aktararak neşri gerçekleştirilmiştir (Hacı Ahmed Efendi, *Sergüzeşt ve Ravzatü't-tevhîd*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2014).

228 Hacı Selimağa Ktp., Kemankes, nr. 253. Eser bir yüksek lisans çalışmasına konu olmuş ve metni burada kaydedilmiştir: Veysel Kükrek, "Kemal b. Ahmed b. Halifî b. Emir el-Ahlatî'nin Münevvirü'l-ekzâr Risâlesi", Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994.

229 Süleymaniye Ktp., Mihrişah, nr. 203, vr. 63b-73a.

230 Eser Gülgün Erişen tarafından yüksek lisans çalışmasında çeviri yazı olarak hazırlanmıştır: "Bursalı Rahmî ve Gül i Sad-berg'i", Yüksek Lisans tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1990.

231 Millet Ktp., Ali Emîrî, nr. 576. Eser bir doktora çalışmasına konu olmuş ve burada metni kaydedilmiştir: Kamil Yaşar Uyar, "Sultan III. Murad'ın Futûhât-ı Ramazan'ı ve Farsça Şiirleri", Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994.

232 Seyyid Nizamoğlu'nun manzum eserleri bir külliyat halinde basılmış (İstanbul 1288, 1326), bu baskı Mehmed Yaman tarafından yeni harflere aktararak yayımlanmıştır (İstanbul 1976).

fıkıh, kelâm gibi ilimlere zâhir ilimleri, tasavvufa da gizli hakikatleri konu alan ve bu yolla insanı manevî kurtuluşa ulaştıran ilim anlamında “bâtın ilmi” adını vermişlerdir. Sûfilere göre bâtın ilmi (ilm-i ledün) zâhir ilimlerinden tamamen ayrı ve onlara aykırı değil, aksine nasların derin ve ince manalarını ihtiva etmesi hasebiyle zâhiri tamamlayan bir özelliğe sahiptir.

### 1. Kelâm-Fıkıh-Tasavvuf İlimleri

Osmanlı klasik döneminde kelâm, fıkıh ve tasavvuf ilimlerine birlikte yer veren, böylece zâhir-bâtın birlikteliği oluşturan telif eserlerin en erken tarihli şimdiki tespitlerimize göre Kutbüddin İznîkî'nin (ö. 821/1418) Türkçe olarak kaleme aldığı *Râhatü'l-kulûb* isimli eseridir.<sup>233</sup> Eserde îtikad (kelam) ve ibâdet (fıkıh) konuları sûfilerin anlayışları çerçevesinde ele alınmış, son kısımda tasavvufî konulara yer verilmiştir. Bu şekilde eser kelâm, fıkıh ve tasavvuf birlikteliğini yansıtmakta ve bu alanların birbirlerini tamamladığını göstermektedir. Öte yandan Ahmed-i Dâî'nin (ö. 824/1421'den sonra) 808 (1406) yılında Yıldırım Bayezid'in oğlu Emîr Süleyman adına kaleme aldığı mesnevî tarzında Türkçe 1446 beyitlik eseri *Çengnâme*'de,<sup>234</sup> İsmail Hikmet Ertaylan'ın tespitlerine göre, Türklere has bir mûsîki âleti olan “çeng”in yapısı alegorik ve tasavvufî bir biçimde ele alınmış, dört ayrı kısımdan teşekkül eden çengin her bir kısmı şeriat, tarikat, mârifet ve hakikat karşılığı olarak değerlendirilip vahdetin sembolü kılınmıştır. Yine Molla Fenârî de (ö. 834/1431), Sadreddin Konevî'nin Allah-âlem ilişkisini akla dayalı ilmi yöntemlerden farklı olarak keşf ve müşâhededen kaynaklanan tasavvufî bilgi doğrultusunda açıkladığı *Miftâhu'l-gayb* isimli eserine, *Misbâhu'l-üns beyne'l-ma'kul ve'l-meşhûd fi şerhi Miftâhi'l-gayb* adıyla yazdığı Arapça şerhte,<sup>235</sup> daha önce tasavvufî usulle ortaya konmuş olan keşfi kaideleri, nazar ve burhan metodunu kullananların (kelamcılar) akıllarına uygun şekilde açıklamaya çalıştığını belirtmiş, böylece tasavvuf-kelâm birlikteliğini oluşturmaya çalışmıştır.

XV. yüzyılda Kadiriyye-Eşrefiyye'nin pîri Eşrefoğlu Rûmî (Abdullah, ö. 874/1469-70 [?]) hemen bütün eserlerinde dinî konularla tasavvuf meselelerini birlikte ele almış, zâhir-bâtın birlikteliğinin gereğini özellikle vurgulamıştır. 852 (1448) tarihinde çok sade bir Türkçeyle yazdığı *Müzekkin'n-nüfus* isimli eserinde Allah korkusu, dünyaya bağlanmanın zararları, insan nefsinin mertebeleri ve hususiyetleri, nefsi terbiye etmenin ve dönüştürmenin yolları, kendini beğenmişlikten kurtulmanın çaresi, tarikat terbiyesinin esasları, mürşid, sülûk ve halvet gibi konuları ele almaktadır.<sup>236</sup>

233 Eserin tespit edilebilen yazma nüshaları eksiktir: Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 1600, 1691; Veliyyüddin Efendi, nr. 3278.

234 Eserin Burdur nüshasının tıpkıbasımı İsmail Hikmet Ertaylan tarafından müellifin diğer eserleriyle birlikte yayımlanmıştır: *Ahmed-i Dâî Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1952.

235 Eser Muhammed Hâcevî tarafından neşredilmiştir: Tahran 1374 hş.

236 Eserin Osmanlı Türkçesi (İstanbul 1269, 1302) ve lâtin harfleriyle birçok baskısı yapılmıştır (İstanbul 1955, 1976).

*Müzekki'n-nüfûs*'a benzer tarzda yazdığı *Tarikatnâme*'sinde de<sup>237</sup> Allah'ın emirlerine, resûlünün sünnetine ve ulü'l-emre itaat gereğinden bahsettikten sonra ulü'l-emrin hem zâhir hem bâtın yönüyle kâmil olması gerektiğini, zâhir ilmiyle insanları koruyup adâletle yönetirken, bâtın ilmiyle Allah âşıklarını terbiye edip Hakk'a ulaştıracağını belirtmekte, böyle bir emire itaat etmenin vacip olduğunu, ardından bir şeyhi rehber edinerek imanda kemâle ermek için çaba sarfetmek gerektiğini vurgulamaktadır. İnsanları irşad eden şeyhin de dinî ilimlere vâkıf ve ilmiyle amel eden, şeriat kurallarından ayrılmayan bir mürşid olması gerektiğini söylemekte, bu niteliklere sahip bir şeyhin sohbetine katılmanın faziletlerinden bahsetmektedir. Eserinde ayrıca nefsin mertebeleri, rûhun çeşitleri, sûfi, derviş ve hırka gibi konulara yer vermiştir. Eşrefoğlu Rûmî dinî ve tasavvufî prensipler üzerine bina ettiği *Dîvan*'ında ise<sup>238</sup> vahdet-i vücûd anlayışı çerçevesinde tevhid konusunu, büyük melekler, peygamberler, âhiret, ibadetler, mîrac, aşk-ı ilâhî, riyâzet ve mücâhede, halvet-uzlet, zikir, tevbe, fenâ-bekâ, cem-fark, sekr-sahv, mürşid, mürid vb. kavramları ele almıştır.<sup>239</sup>

Bayramiye müntesibi Yazıcıoğlu Ahmed Bîcan da (ö. 870/1466'dan sonra) dinî-tasavvufî mahiyetteki *Envâru'l-âşıkîn* isimli Türkçe mensur eserinde zâhir ve bâtın ilimlerine ait çeşitli konuları âyet ve hadislere ve değişik kaynaklara dayanarak açıklamış, böylece hakikat ve şeriat inceliklerini bir araya getirmiştir. Eserde İbnü'l-Arabî'nin görüşlerine uygun olarak varlık ve nûr-i Muhammedî konuları, büyük melekler, peygamber kıssaları, zikir, tevbe, istiğfar, namaz, oruç, hac, zekat gibi ibadetler, mübarek geceler, cennet ve cehennem, miraç, Allah'ın görülmesi vb. birçok mesele ele alınmaktadır.<sup>240</sup>

Orta Asyadan Anadolu'ya göç edip Karaman'a (Lârende) yerleştiği için "Karamânî" nisbesiyle de anılan ve 150 yaşına kadar yaşadığı belirtilen âlim şeyhlerden Alâeddin Ali es-Semerkindî'nin ise (ö. 860/1456) dört cildlik Kur'an tefsiri *Bahru'l-ulûm*'da<sup>241</sup> kısmen kelâm ilmini ilgilendiren konularda tasavvufî

237 Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud, nr. 4667.

238 Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 2590; Lâleli, nr. 1732.

239 Birçok kez yayımlanan *Dîvan*'ın en son neşri Lâtin harflerine aktararak Mustafa Güneş tarafından gerçekleştirilmiştir: *Eşrefoğlu Rûmî Hayatı, Eserleri ve Dîvanı*, İstanbul 2006.

240 Kütüphanelerde pek çok yazma nüshası bulunan bu eser (Mesela bkz. Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 1619; Pertev Paşa, nr. 229; Hacı Selimağa, nr. 463) birçok kez basılmıştır (İstanbul 1261; Kazan 1278; Bulak 1300). Ayrıca günümüzde latin harflerine aktararak yapılan neşirleri de bulunmaktadır (Ahmet Kahraman, İstanbul 1973; Arslan ve Melek Tekin, İstanbul 1983).

241 Eser Mücâdile sûresinin başına kadardır; daha sonra Halvetiyye şeyhlerinden Cemâleddin İshak Karamânî (ö. 933/1527) tarafından tamamlanmıştır: *Tefsîrü'l-Kur'an [Tefsîr-i Cemâl Halîfe, Cemâlî Tefsîri]*, Süleymaniye Ktp., Kılıç Ali Paşa, nr. 110.

mütâlaalara da yer vermiş olması, eserin kelamla tasavvufu meczeden özelliğe sahip olduğunu göstermektedir.<sup>242</sup>

XV. yüzyıl şeyhlerinden Koyun Baba (ö. 25 Muharrem 873 / 15 Ağustos 1468) ile ilgili bir sonraki asırda kaleme alınan *Vilâyetnâme-i Koyun Baba* isimli eserde, şeyhin müridlerine yaptığı nasihatlar arasında şeriat vurgusu dikkat çekmekte, şeriat olmadan tarikat, mârifet ve hakîkatin gerçekleşmeyeceği özellikle belirtilmektedir.<sup>243</sup> Yine Halvetiyye şeyhlerinden Kemal Ümmî (İsmail, ö. 880/1475), *Divân*'ında birçok tasavvufî konunun yanı sıra dört kapı (şeriat-tarikat-marifet-hakikat) ve kırk makam üzerinde durarak şeriat-hakikat birlikteliğini, Bayrâmîyye şeyhlerinden Yûsuf Hakîkî (ö. 893/1488) *Muhabbetnâme* isimli Türkçe mesnevîsinde<sup>244</sup> şeriat-tarikat beraberliğini vurgulamıştır. Ayrıca Yûsuf Hakîkî, bazılarına göre Sadreddin Konevî'nin bazılarına göre ise Ahi Evran diye bilinen Kırşehirli Şeyh Nasîruddin Mahmud'un *Metâliu'l-îmân* adlı Arapça risalesine aynı adla yaptığı tercümede îman, Âllah-âlem ilişkisi gibi konuları tasavvufî incelleme ele almıştır.<sup>245</sup>

XV. yüzyılda tasavvuf-keâm birlikteliğini yansıtan eserler için güzel bir örnek sûfî âlimlerden Musannifek'in Fâtih Sultan Mehmed'in talebi üzerine kaleme aldığı *Hallü'r-rumûz fi keşf'l-künûz* isimli eseridir.<sup>246</sup> Edirne'de 866 (1462) yılında kaleme alınan ve Şehâbeddin Yahyâ b. Habeş es-Sühreverdî'nin (maktul) birkaç varaklık Arapça *el-Kelimâtü'z-zevkıyye* isimli eserinin yine Arapça şerhi mahiyetinde olan bu eserde müellif ilm-i ledün, keşf ve çeşitleri, evliyanın mertebeleri, "kutub, ebdal, evtâd, aktâb, gavs" gibi velilerin durumu, şeriat-tarikat-hakikat kavramlarının açıklanması, Ehl-i sünnet akâidi (kelâm), Ehl-i sünnet dışı mütezile, mücessime, müşebbihe vb. fırkaların tenkidi, aşk-ı ilâhî, velâyet ve kerâmet, halvet ve uzlet gibi konulara yer vermiştir.

XV. yüzyılda şeriat-hakikat birlikteliği adına gerçekleştirilen teliflerin yanı sıra bu vadede önemli bir tasavvuf klasiğinin tercüme edildiği de belirtilmelidir. Şehâbeddin es-Sühreverdî'nin (ö. 632/1234) şeriata uygun tasavvufun mahiyetini ve tekke hayatını düzenleyen esasları açıkladığı Arapça *Avârifü'l-maârif* isimli eserini, Zeyniyye şeyhlerinden Bigalı Hacı Ahmed b. Seydî (ö. ?) 1458 tarihinde genişleterek Türkçeye tercüme etmiş, metinde geçen âyetleri muhtelif tefsirlere

242 İshak Yazıcı, "Bahrü'l-ulûm", *DİA*, c. 4, s. 518.

243 Değişik nüshaları neşredilen eserin en son Ankara Milli Kütüphanedeki nüshası esas alınarak tıpkıbasımı ve lâtin harflerine aktararak neşri Ahmet Taşğın tarafından gerçekleştirilmiştir: *Horasandan Balkanlara Ulaşan Eren Koyun Baba ve Menâkıbtı*, Konya: Çizgi Kitabevi, 2017.

244 Eserin bir doktora çalışması çerçevesinde Ali Çavuşoğlu tarafından tenkidli metni hazırlanmış ("Yûsuf-ı Hakîkî'nin Muhabbetnâme Adlı Eserinin Tenkidli Metni ve İncelenmesi", Doktora tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002) ve daha sonra neşredilmiştir (Ankara 2009).

245 Eserin sadeleştirilmiş metni Ali Çavuşoğlu tarafından yayımlanmıştır (*Tasavvuf Risâlesi ve Metâliu'l-îmân*, Ankara 2004).

246 Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 2611; Şehid Ali Paşa, nr. 1169.



dayanarak, hadisler için Buhârî ve Müslim gibi kaynakların şerhlerine başvurarak açıklamıştır. Ayrıca metinde geçen şiirler Türkçenin yanı sıra Farsçaya da tercüme edilmiştir.<sup>247</sup>

XV. yüzyıl ve sonrasında diğer örnek eserlere geçmeden önce padişah Fâtiḥ Sultan Mehmed'in konuyu ilgilendiren bir teşebbüsünden burada söz etmek gerekir. Kaydedildiğine göre sultan, hakikati arayan gruplar diye nitelendirdiği kelâmcılar, mutasavvıflar ve felsefecilerin görüşlerini bir arada ele alıp değerlendiren bir esere ihtiyaç olduğunu düşünmüş ve bunun hazırlanmasını Molla Câmî'den talep etmiştir. Bu talep karşısında Molla Câmî de 886 (1481) yılında *ed-Dürretü'l-fâhire fi tahkiki mezhebi's-sûfiyye ve'l-mütekellimîn ve'l-hukemâi'l-mütekaddimîn* isimli Arapça eserini kaleme almıştır.<sup>248</sup> Gerek sultanın talebi gerekse Molla Camî'nin bu talep çerçevesinde konuyu ele alması, kelamla tasavvufun birlikte değerlendirilmesi gerektiğini gösteren önemli bir örnektir.

Tasavvuf-kelâm/zâhir bâtın birlikteliği açısından Halvetiyye-Ahmediyye pîri Ahmet Şemseddin Marmaravî'nin (Yiğitbaşı, ö. 910/1504) *Risâle-i tevhîd, Keşfü'l-esrâr, İrfânü'l-maârif* gibi Türkçe kaleme aldığı eserleri özellikle kaydedilmelidir. Müellif *Risâle-i tevhîd* isimli eserinde tevhid ve çeşitleri ve bazı itikad konularını hem kelâm hem de tasavvuf açısından ele almış, daha sonra bu eserin bir özeti mahiyetinde *Keşfü'l-esrâr*'ı yazmıştır. *İrfânü'l-maârif* te ise zâhir ve bâtın ilimleri ve bunlarla irşad usullerini kaydetmiştir.<sup>249</sup>

XV. yüzyılda tasavvuf-fıkıh birlikteliğine örnek olarak Bayramiyye-Şemsiyye şeyhlerinden İbrahim Tennûrî'nin (ö. 887/1482) hazırlayıp Fâtiḥ Sultan Mehmed'e sunduğu *Gülzâr-ı Mânevî* isimli Türkçe manzum eseri zikredilmelidir. 857 (1453) yılında tertip edilen ve 5140 beyitten ibaret olan bu eserde abdest, namaz, zekat, oruç gibi ibadetler, nikah, talak, alışveriş, vekâlet gibi muâmelâta dair şer'î hükümler tasavvufa tatbik edilerek bunların bâtınî yorumları yapılmıştır.<sup>250</sup> Halvetiyye şeyhlerinden Cemâl-i Halvetî'nin (ö. 899/1493) *Risâle fi beyânî esrârî'l-vudûi'z-zâhiriyye ve'l-mânevîyye* isimli Arapça mensur risâlesi ise<sup>251</sup> abdestin bâtınî sırlarını ele almaktadır.

XVI. yüzyılda tasavvuf-fıkıh birlikteliği için örnek eserler Halvetiyye şeyhlerinden Sofyalı Bâli Efendi'nin (ö. 960/1553) *Beyânü'l-esrâr li't-tâlibîn* isimli Arapça eseri,<sup>252</sup>

247 *Avârifü'l-maârif Tercümesi*, Bursa Eski Yazma ve Basma Eserler Ktp., Genel, nr. 1443.

248 Eser hâşiye ve iki şerhiyle birlikte N. Heer ve A. Mûsavî Behbahânî tarafından neşredilmiştir: Tahran 1980.

249 Ahmet Şemseddin Marmaravî'nin eserleri Ahmet Ögke tarafından lâtin harflerine aktarılarak neşredilmiştir: *Yiğitbaşı Velî Ahmet Şemseddin Marmaravî Hayatı Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2001.

250 Eserin tıpkıbasımı ve transkripsiyonu, inceleme ve sözlükle birlikte Mustafa Demirel tarafından gerçekleştirilmiştir: İbrahim Tennûrî, *Gülzâr-ı Mânevî*, İstanbul 2005.

251 Süleymaniye Ktp., Lala İsmail, nr. 686.

252 Süleymaniye Ktp., Tahir Ağa, nr. 433/3.

Yûsuf Sinâneddin Efendi'nin (ö. 989/1581) *Tadlilü't-te'vil* isimli Türkçe eseri<sup>253</sup> ve Seyyid Nizamoglu'nun (Seyfullah Kâsım, ö. 1010/1601) *Mîrâcü'l-müminîn* isimli Türkçe manzum risâlesidir.<sup>254</sup> Bâli Efendi *Tasavvuf Risâlesi* olarak da bilinen eserinde şeriat-tarikat beraberliğine dikkat çekmekte, insanın maddî ve manevî yolculuğunu, bir kısım ibadetlerin maddî ve manevî yönlerini ele almaktadır.<sup>255</sup> Yûsuf Sinâneddin Efendi de eserinde şeriat-tasavvuf dengesi üzerinde durmakta, bâtın zâhirle uyumlu olmazsa insanı zındıklığa götüreceğini vurgulamaktadır. Seyyid Nizamoglu ise eserin girişinde hakîkatın ancak şeriat ve tarikatla birlikte tahakkuk edeceğini belirttikten sonra fıkıh kuralları çerçevesinde gerçekleştirilen abdest, namaz, oruç, zekat, hac gibi ibadetlerin insanda oluşturması gereken bâtnî kemâlata işâret etmekte, zâhir hükümlerin bâtın açısından değerini anlatmaktadır. Ayrıca fıkıh hükümlerinin kolaylıkla yerine getirilebilmesi için bir mürşidden el almak gerektiğini, mürşidin ise şeriat hükümlerine aykırı davranamayacağını vurgulamaktadır. Yine müridin özünü şeyhine teslim etmesi, erbaîn (halvet) ile kemâle ermesi, nefsin hilelerine karşı uyanık olması, dünya sevgisini gönlünden atıp âhireti düşünmesi, riya ve gösterişten, grybet ve dedikodudan sakınması gibi hususlar dikkat çektiği konular arasındadır.

Zâhir-bâtın/kelâm-fıkıh-tasavvuf birlikteliğine temas eden ya da bunu vurgulayan diğer örnek eserler olarak Sultan II. Bâyezid'in oğullarından Şehzade Korkud'un (ö. 919/1513) Arapça *Kitâbu Harîmî fi't-tasavvuf* (*Da'vetî'n-nefsi't-tâliha ile'l-âmâli's-sâliha bi âyâtî'z-zâhire ve'l-beyyinâti'l-bâhire*<sup>256</sup>) ile *Hâfîzu'l-lisân ve'l-cinân*<sup>257</sup> isimli eserleri, Şeyhülislâm Kemalpaşazâde'nin (Şemseddin Ahmed, ö. 940/1534) Arapça *Risâletü'l-münîre* (*Münîretü'l-İslâm*) ile<sup>258</sup> *Akâid-i İslâm*<sup>259</sup> isimli

253 Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 3689/1. Eser yayımlanmıştır: İstanbul: Mekteb-i Tıbbiyye-i Şahâne Matbaası 1300 (19 sayfa).

254 Seyyid Nizamoglu'nun manzum eserleri bir külliyat halinde basılmış (İstanbul 1288, 1326), bu baskı Mehmed Yaman tarafından lâtin harflerine aktararak yayımlanmıştır (İstanbul 1976).

255 Sofyalı Bâli Efendi'nin şeriat ve tasavvuf kurallarına uymadıklarını düşündüğü bazı şeyhler hakkında padişaha ve sadrazama mektuplar da yazmıştır (bkz. Oğuzhan Şâhin, "Sofyalı Bâli'nin Dört Şeyhe Dair İstihbarî Bir Mektûbu", *Hikmet Akademik Edebiyat Dergisi*, sy. 8 (Bahar 2018), s. 37-64; Halil Celep, "Sofyalı Bâli Efendi'nin Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı", Doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2012, s. 101; Tufan Gündüz, "Sofyalı Bâli Efendi'nin Safevîlere Dair Rüstem Paşa'ya Gönderdiği Mektup", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş-ı Velî Araştırma Dergisi*, sy. 56 (2010), s. 203-210; Andreas Tietze, "Sheykh Bâli Efendi's Report on the Followers of Sheykh Bedreddin", *Osmanlı Araştırmaları*, sy. 7-8 (1988), s. 115-122.

256 Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 1763.

257 Bkz. *Şehzâde Korkud Dîvânı* [nşr. Yakup Yılmaz v.dğr.], Ankara: Sage Yayıncılık, 2016, s. 19, 25.

258 Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 1684.

259 Süleymaniye Ktp., Çelebi Abdullah Efendi, nr. 135.

eserleri,<sup>260</sup> Muhyiddin-i Rûmî'nin (ö. 946/1539'dan sonra) Türkçe manzum nesir karışık *Temsîl-i Nokta* isimli eseri,<sup>261</sup> Zeyniyye müntesibi Hacı Ahmed Efendi'nin (ö. 1542'den sonra) *Ravzatü't-tevhîd* isimli 6000 beyti aşkın Türkçe manzum eseri, Kara Çelebi diye bilinen Tireli Mehmed Efendi'nin (ö. 965/1557-58) Arapça *Metâliu'l-envâr ve levâmiu'l-esrâr* isimli hacimli eseri,<sup>262</sup> Halvetiyye-Sinâniyye pîri İbrahim Ümmî Sinan'ın (ö. 976/1568) yer yer şeriat-hakikat birlikteliğini vurguladığı Türkçe *Dîvan'ı*,<sup>263</sup> ünlü divan şâiri Taşlıcalı Yahya'nın (ö. 990/1582) *Hamse*'sindeki mesnevîlerin ikincisi dinî-tasavvufî mahiyetteki Türkçe *Gencîne-i Râzî* ve Ahmed b. İsâ Saruhânî'nin (ö. ?) Türkçe manzum *Câmiu'l-esrâr*<sup>264</sup> adlı eseri zikredilebilir. Bu son eserde müellif Ehl-i sünnet çizgisinde şeriat kurallarına riâyet edilmeden tasavvuf eğitiminin (seyrüsülûk) hiçbir sonuç alnamayacağını, bazı sûfilerin farkında olmadan dinden çıktıklarını (ilhad), bazılarının hurûfilîğe ya da vücûdîliğe (panteizm) saptıklarını, bazılarının ise kendini “mehdî” ya da “kutup” sandığını belirtir. Öte yandan bazı kimselerin de hak yolda olan sûfilere bile hor baktığını, oysa zâhiri hak bilip bâtını inkâr edenlerin ya da bâtın haktır deyip zâhiri yok sayanların şeytanla yoldaş olup Kur'an'a aykırı davranmış olacaklarını vurgular.

Burada Ehl-i sünnet dışı sapkın sûfileri tenkid eden iki eseri daha kaydetmek gerekir. Bunlardan Vâhidî'nin (ö. ?) 1523 yılında tamamladığı Türkçe eseri *Menâkıb-ı Hoca-i Cihan ve Netîce-i Cân*'da (*Kitâb-ı Tavâif-i Aşere*) Anadolu'da Kalenderîler, Rum abdalları, Haydarîler, Câmîler, Bektâşîler, Şems-i Tebrîzîler, Mevlevîler, Edhemîler gibi derviş zümreleri ele alınmış; Edhemî ve Mevlevîler hâriç diğer gruplar şeriat dışı bulunarak şiddetle eleştirilmiştir.<sup>265</sup> Halvetiyye-Şemsiyye pîri Şemseddin Sivâsî'nin (ö. 1006/1597) 1593 yılında manzum olarak

260 Bir çok eser telif ettiği bilinen Kemalpaşazâde'nin eserleri arasında Sâdi-i Şirâzî'nin dervişlerin ahlâkı, sohbet âdabı, kanaat gibi konulara da yer verdiği Fars edebiyatının şâheserlerinden ünlü eseri *Gülîstan'a Nigârîstan* adıyla yazdığı Farsça bir nazîresi bulunmaktadır (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 4337, 4338).

261 Süleymaniye Ktp., Mihrişah Sultan, nr. 179/1.

262 Süleymaniye Ktp., Denizli, nr. 197, vr. 1b-427b.

263 Bkz. *Pîr Ümmî Sinan Hazretleri Dîvânı* (Derleyen: Şevket Gürel), İstanbul 2001.

264 Bu eser Ahmet Ögke tarafından “Yiğitbaşı Veli” diye tanınan Saruhanlı Ahmet Şemseddin Marmaravî'ye (ö. 910/1504) nisbet edilerek lâtin harflerine aktarılıp yayımlanmıştır. (*Yiğitbaşı Veli Ahmet Şemseddin Marmaravî Hayatı Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, s. 355-426). Ancak eserde padişah Kanûnî Sultan Süleyman (Beyit no. 120) ve oğlu Sultan Mustafa'nın (Beyit no. 827-828) anılmış olması bunun Yiğitbaşı Veli'den sonra aynı isimli bir hemşehrisi tarafından yazıldığını göstermektedir. Müellif adını ve doğum yerini eserde şöyle yazmıştır: Saruhânî İbn-i İsâ Derviş Ahmed ismimiz / Marmara'da vâki olmuş mevlidimiz cismimiz (Beyit no. 152).

265 Eser Ahmet Karamustafa tarafından geniş bir incelemeyle birlikte yayımlanmıştır: *Menâkıb-ı Hvoca-i Cihân ve Netîce-i Cân*, Harvard 1993. Ayrıca eserin çeviri yazı ile tenkidli neşri Turgut Karabey, Bülent Şığva ve Yusuf Babür tarafından gerçekleştirilmiştir: *Vâhidî, Hvoca-i Cihân ve Netîce-i Cân*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2015.

kaleme aldığı diğer eser *Menâkıb-ı İmam-ı Âzam*'da ise şeriat yolunun önemine dikkat çekilmiş ve Alevî, Râfîzî ve Bektâşîler eleştirilmiştir.<sup>266</sup>

XVI. yüzyılda bir kısım tasavvufî inanç ve uygulamalara itirazlarıyla tanınan âlimlerden Fâtih Câmîi imamı İbrahim Halebî (ö. 956/1549) ile Birgîvî Mehmed Efendi'nin (ö. 981/1573) tasavvufa yaklaşımları da yukarıda kaydedilen şeriat-tarikat/zâhir-bâtın birlikteliğini vurgulayan müelliflerle aynı çizgidedir. İbrahim Halebî şâiri bilinmeyen üç beyte yazdığı şerhte (*Şerhu'l-ebîyât*)<sup>267</sup> tasavvufa karşı orta bir yol izlemiş, şeriatla hakîkatin mezcedilerek birbirini tamamlaması gerektiğini belirtmiştir. Birgîvî Mehmed Efendi de *el-Makâmât* isimli Arapça eserinde<sup>268</sup> şeriat, tarikat, mârifet ve hakîkat mertebelerini onar makam şeklinde ele almış, bu makamlar tamamlanmadan tasavvuf eğitiminin tamamlanamayacağı vurgulanmıştır. Yine Birgîvî *Mihakkü'l-mutasavvifîn ve'l-müntesibîn* isimli Arapça eserinde<sup>269</sup> tasavvufun ana prensibinin şeriat çizgisini aşmamak olduğunu belirtmekte, şeriat kurallarına riâyet edilmeden velâyet ve kerâmet derecelerine ulaşamayacağını vurgulamaktadır.

## 2. Âyet ve Hadislerde Zâhir ve Bâtın: İşârî Yorumlar

Zâhir-bâtın birlikteliği ve ilişkisi söz konusu olduğunda Kur'an'ın ve hadislerin bâtnî/tasavvufî yorumlarıyla ilgili eserlerin de dikkate alınması gerekir. Tasavvuf ehline göre Kur'an'da mevcut kelime, lafız ve cümlelerin ilk bakışta akla gelen dış (zâhir) anlamlarından başka bunların sûfinin mârifetteki derecesine göre halka halka genişleyen iç (bâtın) manaları da vardır. Bu manalara ulaşmak bilgi birikimi ve tefekkür kabiliyetinin yanında manevî/ahlâkî olgunluğu da gerektirir. O yüzden Kur'an'ın bâtnî/tasavvufî manalarını yakîn ehli olan ârifler bilebilir denilmiştir. Ârifin kalbine doğan bilgi ve işaretlere (ilham, ilm-i ledün) göre Kur'an'ı yorumlamasına "işârî tefsir" denilmektedir. Bununla birlikte tasavvuf ehlinin ortaya koyduğu işârî/bâtnî manalar, sapkın bir fırka olan bâtınîlerde olduğu gibi zâhirî manaları geçersiz kılmaz; aksine onu tamamlar, zenginleştirir ya da ona yeni bir boyut ve derinlik kazandırır.

Osmanlı klasik döneminde işârî tefsir bağlamında yapılmış tam bir tefsir bilinmemektedir. Tespit edilen çalışmalar Kur'an'dan bazı âyetlerin ya da sûrelerin işârî manalarına dairdir. Bu çerçevede zikredilebilecek ilk çalışma Osmanlı medreselerinin ilk baş müderrisi Dâvûd-i Kayserî'nin (ö. 751/1350) *Şerhu Besmele bi's-sûreti'nev'iyyeti'l-insâniyyeti'l-kâmile* isimli eseridir. Bu çalışma tasavvufî tefsir ve terimlere dair eserleriyle tanınan mutasavvıf Abdürrezzak Kâşânî'nin

266 Bkz. Hasan Aksoy, "Şemseddin Sivâsî", *DİA*, c. 38, s. 525.

267 Süleymaniye Ktp., Giresun, nr. 109/8.

268 Eser neşredilmiştir: Birgîvî, *el-Makâmât*, thk. İbrahim Subaşı et-Tokâdî, İstanbul: Dersaadet Yayınları, 1988; ayrıca eseri Muhlis Akar kısa dipnotlarla Türkçeye çevirmiştir: *Tasavvufîta Kırk Makam*, İstanbul: Yasin Yayınları, 1999.

269 Eser Dersaadet Yayınevi tarafından basılmıştır: İstanbul 1988.

(ö. 736/1335) *Te'vîlâtî'l-Kur'ân* adlı tasavvufî/işârî tefsirinin mukaddimesinde “Besmele” ile ilgili verdiği bilgilerin şerh edilmesinden ibarettir.<sup>270</sup> Klasik dönemde karşılaştığımız ilk tasavvufî sûre tefsiri ise Osmanlı'nın ilk şeyhülislâmı olarak kabul edilen Molla Fenârî'nin (ö. 834/1431) *Aynü'l-a'yân* isimli eseridir.<sup>271</sup> “Fâtiha” sûresinin tefsiri olduğu için *Tefsîru sûreti'l-Fâtiha* olarak da kaydedilen bu eserde tefsir usûlüne dair de geniş bir mukaddime yer almaktadır. Muhtelif meselelerde müellifin kelamla tasavvufu meczettiği görülmektedir. Hacı Bayram-ı Velî'nin müntesiplerinden Ahmed-i Bîcan 870 (1465) tarihinde tamamladığı *el-Müntehâ* isimli eserinde toplam 19 surenin (Yâsîn, Fetih, Rahmân, Vâkıa, Mülk, Duhâ, İnşirâh, Tîn, Alak, Beyyine, Zilzâl, Âdiyât, Kâria, Tekâsür, Hümeze, Fîl, İhlâs, Felâk, Nâs) te'vîlini ve işârî yorumlarını yapmış, öte yandan namaz, abdest, gusül, oruç, zekât gibi ibâdetler hakkında bilgi verdikten sonra bunların manevî yorumlarını kaydetmiştir.<sup>272</sup> Fâtih Sultan Mehmed devri İstanbul'unun kadı ve müftülerinden Molla Hüsrev'in de Fâtiha sûresiyle ilgili (ö. 885/1480) *Risâle fî esrârî'l-Fâtiha (Esrârü'l-Fâtiha)* isimli bir işârî tefsiri bulunmaktadır.<sup>273</sup> Fâtiha sûresi hakkında ayrıca Halvetiyye şeyhlerinden Cemâl-i Halvetî (Çelebi Halife, ö. 899/1494) ile (*Tefsîru'l-Fâtiha ve'd-Duhâ* [“Duhâ” sûresiyle birlikte])<sup>274</sup> Zeyniyye şeyhlerinden Bigalı Hacı Ahmed b. Seydî'nin de (ö. ?) (*Esrâr-ı Fâtiha*)<sup>275</sup> çalışmaları vardır. Cemâl-i Halvetî işârî tefsir sadedinde ayrıca *Kitâbü'n-nûriyye* [“Âyetü'l-kürsî”nin Arapça tefsîri],<sup>276</sup> *Risâletü'l-kevseriyye* [“Haşr” sûresinin son âyetlerinin atvâr-ı seb'a açısından Arapça tefsîri],<sup>277</sup> *Envârü'l-kulûb li talebi ru'yeti'l-mahbûb* [“İsrâ” sûresinin 70-72. âyetlerinin Arapça tefsîri ve “Müminûn” sûresinin ilk on bir âyetinin etvâr-ı seb'a açısından Arapça yorumu],<sup>278</sup> *Risâletü'r-rahîmiyye* [Eûzubesmelenin Arapça îzahı],<sup>279</sup> *Risâle-i Teşrihiyye* [“İnşirah” sûresinin etvâr-ı seb'a açısından Türkçe manzum tefsîri]<sup>280</sup> isimli eserleri kaleme almıştır.

XVI. yüzyılın başında Akşehir'e gelip yerleşen Azerbaycanlı Baba Nîmetullah'ın (Nîmetullah b. Mahmud en-Nahcuvânî, ö. 920/1514[?]) *Mecmûa-i Letâif* isimli

270 Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1693/16.

271 Eser basılmıştır: İstanbul 1325.

272 Milli Kütüphane, nr. 06 Mil Yz A 3271; Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 7585; Hacı Mahmud Efendi, nr. 1657.

273 Bâyezid Devlet Ktp., Bâyezid, nr. 5999. (bkz. Abdürrezzak Tek, “Molla Hüsrev'de Tasavvufî Neşve”, *Uluslararası Molla Hüsrev Sempozyumu [18-20 Kasım 2011 Bursa], Bildiriler*, 2013, s. 465-477).

274 Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 1352.

275 Bkz. Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1333, c. 1, s. 58.

276 Süleymaniye Ktp., Lala İsmail, nr. 686.

277 Süleymaniye Ktp., Lala İsmail, nr. 686.

278 Süleymaniye Ktp., Lala İsmail, nr. 686.

279 Süleymaniye Ktp., Lala İsmail, nr. 686.

280 Ankara Milli Kütüphane, nr. A-3264, vr. 68a-82b.

eseri bazı âyetlerin Farsça işârî yorumlarını içermektedir.<sup>281</sup> Baba Nîmetullah Tebriz'de tamamladığı Arapça *el-Fevâtihu'l-ilâhiyye* isimli iki ciltlik tasavvufî tefsiri ile tanınmıştır.<sup>282</sup> Mısırlı ünlü âlim-şeyhlerden Abdülvehhâb eş-Şârânî (ö. 973/1565) *el-Cevheru'l-masûn ve's-sırru'l-merkûm (el-Cevheru'l-masûn fî ulûmi kitâbillahi'l-meknûn; ed-Dürrü'n-nazîm fî ulûmi'l-Kur'âni'l-azîm)* isimli eserinde<sup>283</sup> çeşitli âyetlerle ilgili 3000'e yakın ledünnî bilgiyi kaydetmiştir.<sup>284</sup> Halvetiyye'den Hüseyin b. Ahmed Sirozî (ö. 1000/1591 [?]) "Yâsin" sûresinin yaklaşık 10.000 beyitlik Türkçe manzum tefsiri *Câmiu'n-nesâyih*'inde<sup>285</sup> ağırlıklı olarak Hz. Muhammed (a.s.) ve tarikat âdâbı ile alakalı konulara değinmiş, özellikle tarikat âdâbı, müşîd ve mürid olmanın şartlarına geniş yer ayırmıştır. Yine müellif "İhlas" sûresinin yaklaşık 11.000 beyitlik Türkçe manzum tefsiri *Câmiu'l-envâr alâ tefsiri'l-İhlâs*'ta da<sup>286</sup> âyetlerin tefsiri sırasında oldukça detaylı bir şekilde pek çok dinî ve tasavvufî konulara yer vermektedir. Halvetiyye-Şemsiyye pîri Şemseddin Sivâsî (ö. 1006/1597) ise *Nakdû'l-hâtır* adını verdiği eserinde<sup>287</sup> Kehf sûresinin Hızır-Mûsâ kıssasına karşılık gelen 60-82 arası âyetlerinin işârî tefsirini yapmış, kitabın mukaddimesinde tarikat âdâb ve erkânını öğreten kıssalara ve hikâyelere yer vermiştir. Telifine Sultan III. Murad döneminde, 1003 (1594) tarihinde başlanan bu eser, 1004 (1595) senesinde tamamlanmış ve o tarihte tahtta geçen Sultan III. Mehmed'e takdim edilmiştir.

Osmanlı klasik döneminde işârî tefsir kadar olmasa da tasavvufî hadis şerhleri de yapılmıştır. Mesela Halvetiyye-Cemâliyye'nin pîri Cemâl-i Halvetî'nin (ö. 899/1493) biri kudsî hadislerle ilgili olmak üzere iki Arapça mensur hadis şerhi bulunmaktadır. Dokuz varaklık *Te'vilâtu erbaîne hadîsen (Kırk Hadis Te'vîli ve Şerhi)* isimli eserde kırk hadisin tasavvufî te'vîli yapılmıştır.<sup>288</sup> On varaklık *Şerhu erbaîne hadîsen kudsîyyen (Kırk Kudsî Hadis Te'vîli)* diye bilinen diğerinde hadisler açıklanırken oruç, sabır, şükür vb. bir takım dinî kavramların yanında, Âdem'in celal ve cemel sıfatları, kalp, nefis, ruh gibi kavramlar ele alınmıştır.<sup>289</sup> Bir başka Halvetî şeyhi Cemâleddin İshak Karamânî'nin konuyla ilgili eseri ise *Şerhu'l-hadîsi'l-erbaîn*'dir.<sup>290</sup>

281 Nuruosmaniye Ktp., nr. 4899, vr. 23b-44b.

282 *Tefsîru Nîmetillah* olarak da bilinen eser basılmıştır: (2 c., İstanbul 1326).

283 Topkapı Sarayı Müzesi Ktp., Emanet Hazînesi, nr. 1103, İstanbul Üniversitesi Ktp., AY, nr. 6317.

284 Bkz. Hayri Kaplan, "Şa'rânî", *DİA*, c. 38, s. 347-348.

285 Süleymaniye Ktp., Serez, nr. 1744, vr. 1b-311b.

286 İstanbul Arkeoloji Müzesi Ktp., nr. 66, vr. 1b-388a.

287 Eser Recep Toparlı ve Durmuş Arslan tarafından Lâtin alfabesine aktararak neşredilmiştir (Şemseddin Sivâsî, *Nakdû'l-hâtır*, İstanbul: Sivas Belediyesi Yayınları, 2017).

288 Süleymaniye Ktp., Lala İsmail, nr. 686.

289 Süleymaniye Ktp., Lala İsmail, nr. 686.

290 Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 336.

#### D. Ricâl-i Gayb, Velâyet, Keşf ve Kerâmet

Tasavvufun ana konuları arasında âlemin işleyişinde kendilerine belli görevler verilen Allah dostları velîlerin (Ricâlullah/Ricâlü'l-gayb) varlığı, yetki ve vazifelerine göre kutup, gavs, abdal, evtâd ve benzeri isimlerle anılmaları, perdenin açılmasıyla (keşf) kalplerine Allah katından manevî bilgi (ilm-i ledün, ilham) gelmesi ve Allah'ın yardımıyla hâriku'l-âde eylemler (kerâmet) gerçekleştirmeleri gibi hususlar bulunmaktadır. Birbiriyle iç içe olan bu konuların Osmanlı klasik döneminde müstakil risaleler şeklinde ya da genel tasavvuf meselelerinin işlendiği eserlerde bir bölüm olarak ele alındığı görülmektedir.

Tasavvufî eserlerde ricâl-i gayb konusu ele alındığında genellikle Hızır da gündeme gelmektedir. Peygamber mi yoksa velî mi olduğu hususunda değişik görüşler ileri sürülen Hızır, tasavvuf geleneğinde belli bir veliler grubunun reisi olarak kabul edilir. Osmanlı klasik döneminde Hızır'la ilgili ilk bilgiler Osmanlı medreselerinin ilk baş müderrisi olan Dâvûd-i Kayserî tarafından kaydedilmiştir. *Tahkîku mâi'l-hayât ve keşfü esrâri'z-zulümât* adıyla kaleme aldığı çalışmasında Kayserî, Hızır'ın yaşayıp yaşamadığını, velî mi yoksa peygamber mi olduğu hususunu ele almış, kendi görüşü olarak onun şeriat getirmemiş bir nebî olduğunu ve artık cismânî bedenle bu dünyada yaşamadığını ancak cismanî suretlere girerek görüldüğünü belirtmiştir. Bazı kaynaklarda adı *Risâle fî beyâni ahvâlî'l-Hızır* olarak da geçen bu eser,<sup>291</sup> Mehmed Bayraktar tarafından neşredilmiştir.<sup>292</sup>

Ricâl-i gayb ile ilgili Şeyhülislam Molla Fenârî'ye *Risâle fî ricâlî'l-gayb* isimli bir eser nisbet edilmekle birlikte<sup>293</sup> eserin nüshası henüz tespit edilememiştir.<sup>294</sup> Ricâl-i gayb konusunun etraflıca ele alındığı ilk eser Zeyniyye şeyhlerinden Muhyiddin Mehmed Çelebi'nin (ö. 898/1493) Türkçe *Dîvan'*ıdır. *Hızırnâme* olarak da bilinen ve 880 (1476) yılı dolaylarında kaleme alınan 1364 beyitlik bu eserde, başta Hızır olmak üzere, ricâl-i gayb, kutbü'l-aktâb, gavs, evtâd, nücebâ, nükebâ, ümenâ, üçler, yediler, kırklar gibi velî gruplarından, ilâhî aşk, rûhî mîrac, keşf ve ilham, kerâmet gibi hallerden ve bazı tasavvuf kavramlarından söz edilmektedir.<sup>295</sup>

291 Nuruosmaniye Ktp., nr. 2687/2.

292 Dâvud el-Kayserî, *er-Resâil*, Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 1997, s. 179-192.

293 Bkz. İbrahim Hakkı Aydın, "Molla Fenârî", *DİA*, c. 30, s. 246.

294 Molla Fenârî'ye ayrıca tasavvuf istılahlarıyla ilgili Abdürrezzak Kâşânî'nin *İstılahâtî's-süfiyye* isimli eserine yazdığı bir ta'lik (*Ta'lika alâ İstılahâtî's-süfiyye*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 4802/2) ve *Süfiyye'nin Libas ve Etvâr ve Meslekine Dâir İtirâzâta Reddiyye* (Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 71) isimli tasavvuf yolunu ve müntesiplerini savunduğu bir eser nisbet edilmektedir.

295 Eserin tahkikli neşri Mehmet Necmeddin Bardakçı tarafından latin harflerine aktarılarak gerçekleştirilmiştir: *Eğirdir Zeynî Zâviyesi ve Şeyh Mehmed Çelebi Divanı (Hızırnâme)*, Isparta/Eğirdir 2008.

Halvetiyye şeyhlerinden Ahmet Şemseddin Marmaravî de (Yiğitbaşı, ö. 910/1504) *Tabakâtü'l-evliyâ* isimli eserinde Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*'sinden ilgili bölümü Türkçeye çevirerek rical-i gayb olarak bilinen veliler hakkında açıklamalar yapmıştır.<sup>296</sup>

Öte yandan Bayrâmiyye müntesiplerinden Yazıcıoğlu Mehmed (ö. 855/1451) Türkçe mesnevisi *Muhammediyye*'de,<sup>297</sup> velâyet dereceleri ve buna bağlı olarak keşf ve ilham konusuna, Bayramiyye-Şemsiyye'nin pîri Akşemseddin (Şemseddin Muhammed b. Hamza, ö. 863/1459) *Makâmât-ı Evliyâ*'sında velâyet ve mertebelerine,<sup>298</sup> Zeyniyye müntesibi âlimlerden Mevlâ Musannifek 866 (1462) yılında Fâtih Sultan Mehmed'in talebi üzerine Edirne'de kaleme aldığı *Hallü'r-rumûz fi keşfi'l-künûz* isimli eserinde ilm-i ledün, keşf, velâyet, kerâmet ve ricâl-i gayb konularına,<sup>299</sup> Halvetiyye şeyhi Kemal Ümmî (İsmail, ö. 880/1475) *Divân*'ında velî, ilm-i ledün, keşf ve kerâmet konularına, Nakşibendiyye şeyhi Abdullah-ı İlâhî 883 (1478) yılında *Necâtü'l-ervâh min denesi'l-eşbâh* isimle Farsça ve kısmen Arapça olarak kaleme aldığı eseri<sup>300</sup> ve *Menâzilü'l-kulûb* adıyla Farsça olarak şerh ettiği Rûzbihân-ı Baklî'nin Farsça *Risâle-i Kuds* adlı eserinde<sup>301</sup> varlık, tevhid ve mertebeleri, mârifet, zühd, tevekkül gibi genel tasavvuf konuları ile birlikte mükâşefe ve müşâhede konusuna, Halvetiyye-Ahmediyye'nin pîri Ahmet Şemseddin Marmaravî (Yiğitbaşı, ö. 910/1504) *Ravzatü'l-vâsilîn* isimli eserinde kalbe gelen manevî bilgiler ilham ve hâturâta,<sup>302</sup> Bayrâmiyye-Melâmiyye şeyhi Abdurrahman

296 Süleymâniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 2745. Öte yandan Marmaravî *Ahvâlî'l-ebâr ve'l-mukarrabîn* (*Risâle-i ulâ / Zübdetü'l-esrar*) isimli iki varaklık kısa bir risalesinde de (Millet Ktp., Ali Emîrî Efendi, "Şer'iyye", 1335/8, vr. 94b-95b) "ebrar" ve "ahyârın" güzel ahlakından ve bazı tasavvufî meselelerden bahsetmiştir. Marmaravî'ye ayrıca tasavvufî nasihatleri ihtiva eden *Risâletü'l-hüddâ* isimli bir eser ile (Süleymâniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 2688/6) *Silsile-i ehl-i tarikat* (Süleymâniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 2745) ve *Risâle-i Makâlât-ı Şeyh Muhyiddin-i Arabî* (Süleymaniye Ktp., Hekimoğlu Ali Paşa, nr. 438/15, vr. 281a-289b) isimli eserler nisbet edilmektedir. Sonuncu eserde temel tasavvuf konular ele alındıktan sonra bitimine doğru İbnü'l-Arabî'nin *Fusus*'unun ilk fası olan Âdem fassından alıntılar yapıldığı için bu adı aldığı tahmin edilmektedir (bkz. Ögke, *Yiğitbaşı Velî Ahmet Şemseddin Marmaravî Hayatı Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, s. 69-95).

297 Tam adı *Kitâbu Muhammediyye fi na'ti seyidi'l-âlemîn habibillahi'l-âzam Ebi'l-Kâsım Muhammedenî'l-Mustafa* olan eserin müellif nüshası Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşiv ve Neşriyat Müdürlüğü Kitaplığında (Nr. 431/A) Kasa no: 201'de muhafaza edilmektedir. Ayrıca Türkiye'de ve Türkiye dışındaki kütüphanelerde pek çok yazma ve matbu nüshaları vardır. Eserin ilmî neşri Âmil Çelebioğlu tarafından gerçekleştirilmiştir (*Muhammediyye*, 2 c., İstanbul 1996).

298 Eser lâtîn alfabesine aktarılarak neşredilmiştir: *Akşemseddin: Hayatı Eserleri* (Hazırlayanlar: Ali İhsan Yurd-Mustafa Kaçalın), İstanbul: İFAV Yayınları, 1994, s. 331-341.

299 Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 2611; Şehid Ali Paşa, nr. 1169.

300 Süleymaniye Ktp., Pertev Paşa, nr. 634, vr. 72b-118a.

301 Bu şerh Muhammed Takî'nin *Ruzbihannâme* adlı eserinin içinde yayımlanmıştır: Tahran 1968, s. 387-421.

302 Süleymâniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 2628.



el-Askerî *Risâle-i Müşkîlat-ı Esrâr-ı Işk* isimli eserinde kutub konusuna,<sup>303</sup> yine Bayrâmiyye'den Yûsuf Hakîkî (ö. 893/1488) *Tasavvuf Risâlesî*'nde,<sup>304</sup> Vâhidî (ö. XVI. yüzyıl) 1523 yılında tamamladığı *Menâkıb-ı Hoca-i Cihan ve Netîce-i Cân (Kitâb-ı Tavâif-i Aşere)* isimli eserinde, Vardar Yenicesi'nden iki şâir Hayretî (Mehmed, ö. 941/1534) ile Hayâlî Bey (Mehmed, ö. 964/1556-57) dinî-tasavvufî mahiyetteki *Dîvân*'larında,<sup>305</sup> mutasavvıf şâirlerden Garîkî b. Yûsuf (ö. 951/1544'ten sonra) 951 (1544) tarihinde yazdığı *Esrâr-ı Evliyâ* isimli Türkçe eserinde,<sup>306</sup> Bayrâmiyye-Şemsiyye meşâyihinden Mûsâ b. Şeyh Tâhir (ö. ?) *Mantıku'l-gayb* isimli Türkçe eserinde,<sup>307</sup> Bursalı Rahmî (ö. 975/1568) Nizâmî-i Gencevî'nin *Mahzenü'l-esrâr* adlı eserine nazîre olarak yazdığı dinî-tasavvufî konulu Türkçe mesnevîsi *Gül-i Sâd-berg*'inde, ünlü dîvan şâiri Taşlıcalı Yahya (ö. 990/1582) *Hamse*'sindeki mesnevîlerin ikincisi *Gencîne-i Râzî* ile sonuncusu *Gülşen-i Envâr*'ında velâyet ve mertebeleri, keşf ve/veyâ kerâmet konularına temas etmişlerdir.

### E. Tasavvuf Eğitimi (Seyrüsülûk) ve Unsurları

Tasavvuf eğitimi anlamında kullanılan “seyrüsülûk” kavramı, bir rehberin (mürşid, şeyh) gözetiminde insanın Hakk'a doğru manevî yolculuğunu ifade etmektedir. Bu süreçte belli usul ve edep (ç. âdâb) çerçevesinde bir takım menziller geçilmekte, aşama aşama Hakk'a yaklaşılmaktadır. Osmanlı klasik dönemi tasavvuf literatürü içinde bu süreci ele alan; âdâb ve erkân, şeyh ve mürid, hal ve makam, semâ ve zikir, evrad ve ahzab, vâkıa ve rüya gibi unsurlara yer veren, bunları açıklayan ve birbirleriyle ilişkilerini konu edinen birçok eser kaleme alınmıştır.

#### 1. Tasavvuf/Tarikat Âdâbı ve Şeyh-Mürid İlişkileri

Osmanlı klasik döneminde tasavvuf/tarikat âdâb ve erkânı, şeyh-mürid ilişkileri ve şeyh ve müridde olması gereken özelliklere muhtelif tasavvufî meselelerin ele alındığı pek çok çalışmada yer verilmiş, ayrıca bu konularla ilgili müstakil çalışmalar yapılmıştır. Genel tasavvuf konularıyla birlikte adı geçen konuların da yer aldığı çalışmaların en erken tarihlisi, şimdiki bilgilerimize göre, XIII. yüzyılda Kübreviyye tarikatı şeyhlerinden Necmeddin-i Dâye'nin (ö. 654/1256) Farsça olarak kaleme aldığı ünlü eseri *Mirsâdü'l-ibâd mine'l-mebdei ile'l-meâd* için Kâsım b. Mahmud Karahisârî (ö. 891/1486) tarafından 825 (1422) yılında *İrşâdü'l-mürîd ile'l-murâd fî tercemeti Mirsâdü'l-ibâd* adıyla gerçekleştirilen ve Sultan II. Murad'a ithaf edilen

303 Süleymaniye Ktp., Mihrişah, nr. 203, vr. 63b-73a.

304 Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 2974, vr. 27a-57a.

305 Hayretî *Dîvan*'ının tenkidli neşri Mehmed Çavuşoğlu ve M. Ali Tanyeri tarafından (Hayretî, *Dîvân*, İstanbul 1981), Hayâlî Bey'in *Dîvan*'ı Cemal Kurnaz tarafından (*Hayâlî Bey Dîvanı Tahlîli*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1987) neşredilmiştir.

306 Bkz. *Osmanlı Müellifleri*, c. 2, s. 347. Müellifin bir de müretteb *Dîvân*'ı (Millî Kütüphane, A-3551-01) bulunmaktadır.

307 İstanbul Üniversitesi Ktp., TY, nr. 6425.

Türkçe tercümedir.<sup>308</sup> Eserde yaratılış mertebeleri ve mertebelerin kökenleri, nübüvvet ve dinin farklı boyutları, tasavvuf âdâb ve erkânı, seyrüsülûk sırasında zikirten kaynaklanan ve ona eşlik eden nurun farklı renklerinin anlamı, rüya ve müşâhedelerin tahlili gibi meseleler ele alınmıştır.<sup>309</sup> Öte yandan Osmanlı son dönem tasavvuf tarihçilerinden Hüseyin Vassaf *Mirsâdü'l-ibad*'ı Türkçeye Halvetiyye şeyhlerinden Kâsım Çelebi'nin (ö. 924/1518) tercüme ettiğini (*Mirsâdü'l-ibad Tercümesi*) ve bunu Fâtih Sultan Mehmed'e takdim ettiğini belirtmiştir.<sup>310</sup>

Osmanlı'da tasavvuf âdâbı, şeyhte ve müridde olması gereken özellikler gibi konulara yer veren eserler XV. yüzyılın ilk yarısından itibaren telif edilmeye başlanmıştır. Bunlar arasında öncelikle kaydedilmesi gereken çalışmalar Bektâşî şeyhi Kaygusuz Abdal (Baba Gaybî, ö. 848/1444), Bayrâmiyye-Şemsiyye piri Akşemseddin (Muhammed b. Hamza, ö. 863/1459) ve Kadiriyye-Eşrefiyye piri Eşrofoğlu Rûmî (Abdullah, ö. 874/1469-70 [?]) gibi müellif sûfilere aittir. Eserlerinde Kur'an ve sünnete uygun olarak Hakk'a ulaşma yollarını açıklayan Kaygusuz Abdal, Türkçe mensur eseri *Büdelânâme*'de (*Budalanâme*) akıl, kalb, Hakk'ı bilme ve hakikate erme, Allah'ın gizli hazine iken âlemi var etmesi ve âlem içinde var olması gibi konuları ele almakta, yeri geldikçe insanın kurtuluşu için bir şeyhe bağlanmasının gereğinden söz etmektedir. Kâmil şeyhleri uzman doktorlara benzeten müellif, insanlardaki manevî hastalıkları ancak onların teşhis ve tedavi edebileceğini, âriflerin sohbetine katılanların âhirette yüzlerinin ak olacağını vurgulamaktadır. Bu sırada sahte şeyhlere karşı da insanları uyarmakta, sahte şeyhlerin Allah'ın sırlarından habersiz olduklarını, dünyalık için insanları aldattıklarını, müridleri iyileştirmek yerine hepten azdırdıklarını söylemektedir. Ona göre kâmil şeyh, özünü bilen ve kendi vücud şehrinde Hakk'ı bulan kimsedir. O Hak ile bir olmuş, yedi iklim hâkim olmuştur. Diğer yandan Kaygusuz müridlerin de sahtesine dikkat çekmekte, böyle olanların keramet sattıklarını, çeşitli yaramazlıklar yaptıkları halde cübbe giyip halk arasında kâmil edasıyla ağır ağır dolaştıklarını, halka kendilerini kabul ettirmek adına riyâkar tavırlar içine girdiklerini belirtir.<sup>311</sup> Kaygusuz Abdal

308 İstanbul Üniversitesi Ktp., TY, nr. 2116. Bu tercümenin beşinci kısmı Özgür Kavak tarafından latin harflerine çevirilerek bir giriş yazısıyla birlikte neşredilmiştir: *Sûfi Diliyle Siyaset*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2010.

309 Şeyhoğlu Mustafa'nın (ö. 817/1414[?]) siyaset ahlâkına dair 803 (1401) yılında yazdığını belirttiği *Kenzü'l-küberâ ve mehekkü'l-ulemâ* isimli eserin esasen yukarıda adı geçen *Mirsâdü'l-ibad*'ın tercümesi olduğu ileri sürülmüştür. Bununla birlikte kitabın aslının *Mirsâdü'l-ibad*'dan alındığı, fakat müellifin eseri Germiyan ve Osmanlı saraylarındaki tecrübe ve müşâhedeleriyle zenginleştirip geliştirdiği belirtilmektedir. Bkz. Kemal Yavuz, "Şeyhoğlu", *DİA*, c. 39, s. 89.

310 Bkz. Reşat Öngören, *Osmanlılar'da Tasavvuf: Anadolu'da Sûfiler, Devlet ve Ulemâ [XVI. Yüzyıl]*, İstanbul 2012, s. 45.

311 Bu eser Abdurrahman Güzel tarafından lâtın harflerine aktararak yayımlanmıştır: *Kaygusuz Abdal'ın Mensur Eserleri*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1983.

*Vücûdnâme* adlı eseri ile<sup>312</sup> bazı manzumelerinde de müşşid-i kâmilin gerekliliği üzerinde durmuştur.

Bayrâmiyye-Şemsiyye'nin pîri Akşemseddin (ö. 863/1459) ise şeyh-mürîd ilişkilerine Arapça olarak kaleme aldığı *Def'u metâini's-sûfiyye* isimli eseri ile<sup>313</sup> Türkçe *Makâmât-ı Evliya* isimli eserinde temas etmiştir.<sup>314</sup> 856 (1452) yılında kaleme alınan *Def'u metâini's-sûfiyye* bazı kaynaklarda *Kâşifü'l-müşkilât*, *Hall-i Müşkilât* gibi isimlerle de geçmektedir. Eser esasen temel meselelerde tasavvuf ehline yapılan bazı itirazlara cevap niteliğinde olup nefsi terbiye, seyrüsülûk sırasında geçilen mertebeler, şeyh ve müridlerde olması gereken özellikler, şeyh-mürîd ilişkileri çerçevesinde bir kısım konular, zikir çeşitleri ve uygulama şekilleri, halvet ve riyâzet, tâc ve hırka, Allah'ın rüyada görülmesi gibi hususları âyet ve hadislerle temellendirerek açıklamaktadır.<sup>315</sup> *Makâmât-ı Evliya*'da ise velâyet, fenâ, cezbe, hikmet, aşk gibi birçok makamdan bahsedilirken tasavvufî terbiye, şeyhlik, müridlik gibi konular hakkında da başlıklar açılmıştır.

Kadiriyye-Eşrefiyye'nin pîri Eşrefoğlu Rûmî de eserlerinde benzer konulara temas etmektedir. 852 (1448) tarihinde çok sade bir Türkçeyle yazdığı dinî, ahlâkî, tasavvufî mahiyet taşıyan *Müzekkin'n-nüfus* isimli eserinde genel olarak insanın eğitimi üzerinde durmuş, Allah korkusu, dünyaya bağlanmanın zararları, insan nefsinin mertebeleri ve özellikleri, nefsi terbiye etmenin ve dönüştürmenin yolları, kendini beğenmişlikten kurtulmanın çaresi, tarikat terbiyesinin esasları, müşşid, sülûk ve halvet gibi konulara yer vermiştir.<sup>316</sup> Müellif *Müzekki'n-nüfus*'a benzer tarzda yazdığı *Tarikatnâme*'sinde de<sup>317</sup> Allah'ın emirlerine, resûlünün sünnetine ve ulü'l-emre itaatın gereğinden bahsettikten sonra ulü'l-emrin hem zâhir hem bâtın yönüyle kâmil olması gerektiğini, zâhir ilmiyle insanları koruyup adaletle yönetirken, bâtın ilmiyle Allah âşıklarını terbiye edip Hakk'a ulaştıracağını belirtir. Öncelikle böyle bir emire itaat etmenin vacip olduğunu, ardından bir şeyhi rehber edinerek imanda kemale ermek için çaba sarf etmek gerektiğini vurgular. İnsanları

312 Bu eser yukarıda kaydedilen kitabın içinde yayımlanmıştır.

313 Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 4092; Bu eserin Akşemseddin'in kardeşi Ali b. Hamza tarafından parça parça Arapça metni verilerek yapılan Türkçe tercümesi latin harflerine aktarılarak yayımlanmıştır: *Akşemseddin Hayatı ve Eserleri*, haz. Ali İhsan Yurt ve Mustafa Kaçalın, İstanbul: İFAV Yayınları, 1994, s. 205-293.

314 Eser latin harflerine aktarılarak yayımlanmıştır: *Akşemseddin Hayatı ve Eserleri*, haz. Ali İhsan Yurt ve Mustafa Kaçalın, İstanbul: İFAV Yayınları, 1994, s. 331-341.

315 Akşemseddin ayrıca haklarında bazı dedikodular yayılan Hacı Bayram-ı Veli ve dervişlerini savunma amacıyla *Risâletü'n-nürîyye* isimli Arapça bir eser kaleme almıştır. 838-841 (1434-1438) tarihleri arasında yazıldığı tahmin edilen bu eser Türkçe tercümesiyle birlikte yayımlanmıştır (Ali İhsan Yurt, *Fatih Sultan Mehmed Hanın Hocası Şeyh Akşemseddin Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1972).

316 Eserin Osmanlı Türkçesi (İstanbul 1269, 1302) ve lâtın harfleriyle birçok baskısı yapılmıştır (İstanbul 1955, 1976).

317 Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 4667.

irşad eden şeyhin de dinî ilimlere vâkıf ve ilmiyle amel eden, şeriat kurallarından ayrılmayan bir müşşid olması gerektiğini söyler. Bu niteliklere sahip bir şeyhin sohbetine katılmanın faziletlerinden bahseder. Ayrıca nefsin mertebeleri, rûhun çeşitleri, sûfi, derviş ve hırka gibi konulara yer verir. Eşrefoğlu Rûmî dinî ve tasavvufî prensipler üzerine bina ettiği *Divan*'ında ise<sup>318</sup> vahdet-i vücûd çerçevesinde tevhid konusunu, büyük melekler, peygamberler, âhiret, ibadetler, mîrac, aşk-ı ilâhî, riyâzet ve mücâhede, halvet-uzlet, zikir, tevbe, fenâ-bekâ, cem-fark, sekr-sahv, müşşid, mürid vb. kavramları ele almıştır.<sup>319</sup>

Yine şâir Ârif (ö. 842/1438'den sonra) 841 (1437-38) tarihinde yazdığı Türkçe 2042 beyitlik dinî-tasavvufî mahiyetteki *Müşşidü'l-ubbâd*'ında,<sup>320</sup> sâlik, meczup, âşık gibi tasavvuf eğitimi almakta olan insan tiplerinden bahsetmekte, tasavvuf hayatında mutlaka bir şeyhe bağlanmanın gereğini vurgulamaktadır. Derviş Hayâlî 853 (1449-50) tarihinde tamamladığı mesnevîsi *Ravzatü'l-envâr*'ında<sup>321</sup> müşşid-i kâmile bağlanmanın gereğine ve yoldan çıkan sahte sûfilerle gerçek sûfilerin özelliklerine, Zeyniyye şeyhlerinden Şehâbeddin Ahmed Sivâsî (ö. 860/1456) *Cezzâbü'l-kulûb* isimli Arapça eserinde<sup>322</sup> şeyhten hırka giymenin zâhir ve bâtın yönlerine, *Risâletü'n-necât min şerri's-sifât* isimli eserinde<sup>323</sup> ise müridin şeyhine karşı vazifeleri bağlamında şeyh-mürid ilişkilerine yer vermiştir. Halvetiyye şeyhi Kemal Ümmî (İsmail, ö. 880/1475) *Divân*'ında birçok tasavvufî konunun yanı sıra müşşid, pîr, mürid, sûfi ve seyrüsülûk konularına, Zeyniyye müntesibi sûfi-âlimlerden Sinan Paşa (Yûsuf b. Hızır, ö. 891/1486) *Tazarrûnâme* isimli eserinde şeyhin gerekliliği konusuna,<sup>324</sup> *Maârifnâme* isimli eserinde de sahte şeyhlerin özelliklerine,<sup>325</sup> Hacı Bayrâm-ı Velî'nin halifelerinden Bayramiyye şeyhi Yûsuf Hakîkî (ö. 893/1488)

318 Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 2590; Lâleli, nr. 1732.

319 Birçok kez yayımlanan *Divân*'ın en son neşri Lâtin harflerine aktarılarak Mustafa Güneş tarafından gerçekleştirilmiştir: *Eşrefoğlu Rûmî Hayatı, Eserleri ve Divânı*, İstanbul 2006.

320 Süleymaniye Ktp., İbrahim Efendi, nr. 355. Eserin Bekir Sankaya tarafından bir yüksek lisans çalışmasında çeviriyazı metni hazırlanmıştır: "Ârif, Müşşidü'l-ubbâd, Nüsha-i Âlem ve Şerhu'l-Âdem, Mevlid", Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü 1992.

321 Eser M. Fâtiğ Köksal tarafından inceleme yazısı ile birlikte çeviri yazı şeklinde neşredilmiştir: Derviş Hayâlî, *Ravzatü'l-envâr*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2003.

322 Bâyezid Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 3257. *Cezzâbü'l-kulûb* Mehmed Rif'at el-Kadirî el-Eşrefî tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir (Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 3263, vr. 42b-62b).

323 Süleymaniye Ktp., Hâlet Efendi, nr. 246, vr. 61b-77a.

324 Eserde müellif müşşidi Şeyh Vefâ'ya da yer vermiş ve onu üstün vasıflarla övmüştür. Eserin ilmî neşri Mertol Tulum tarafından gerçekleştirilmiştir (Ankara 2001; İstanbul 2014).

325 Eserin latin harflerine aktarılarak ve ayrıca sadeleştirilerek neşri Mertol Tulum tarafından gerçekleştirilmiştir: Sinan Paşa, *Maârifnâme / Özlü Sözler ve Öğütler Kitabı*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2013.

*Tasavvuf Risâlesi* ile<sup>326</sup> *Muhabbetnâme* isimli Türkçe mesnevîsinde<sup>327</sup> tasavvufun mahiyeti, tarikat âdâbı, keşf ve kerâmet, şeyh-mürîd ilişkisi, müridlerde olması gereken edep gibi konulara temas etmiştir. Yûsuf Hakîkî'nin *Hakîkînâme* olarak da bilinen 500'den fazla manzumenin yer aldığı *Divân*'ında da ağırlıklı olarak tasavvuf yoluna girenlere (mürîd) öğütler yer almaktadır.<sup>328</sup>

XV. yüzyılın sonlarından itibaren XVI. yüzyılın sonuna kadar tarikat âdâbı, şeyh-mürîd ilişkileri, şeyhte ve mürîdde olması gereken özellikler gibi konuları ele alan irili ufaklı pek çok müstakil risalenin Anadolu ve Rumeli'de kaleme alınanları genellikle Türkçedir. Meselâ Nakşibendiyye şeyhi Abdullah-ı İlâhî'nin 888 (1483) tarihinde kaleme aldığı *Meslekü't-tâlibîn ve'l-vâsûlîn* isimli eseri ile<sup>329</sup> *Zâdü'l-müştâkîn*,<sup>330</sup> ve *Usûl-i Vusûl-i İlâhiyye*<sup>331</sup> isimli eserleri, Halvetiyye-Cemâliyye pîri Cemâl-i Halvetî'nin (ö. 899/1493) 910 beyitlik mesnevîsi *Risâle-i Sûfiyye*'si,<sup>332</sup> Halvetiyye-Ahmediyye pîri Ahmet Şemseddin Marmaravî'nin *Hurde-i tarikat* isimli eseri,<sup>333</sup> Zeyniyye şeyhi Nasuh Efendi'nin (ö. 923 veya 924/1517-18) *Risâletü'l-edebîyye* isimli eseri,<sup>334</sup> Halvetiyye-Sünbülüyye pîri Sünbül Sinan'ın (Yûsuf Sinan, ö. 936/1529) *Tarîkatnâme* isimli eseri,<sup>335</sup> Zeyniyye müntesibi Hacı Ahmed Efendi'nin (ö. 1542'den sonra) *Ravzatü't-tevhîd* isimli eseri, Mevleviyye şeyhi İbrahim Şâhidî'nin (ö. 957/1550) *Sohbetnâme* adlı eseri,<sup>336</sup> Halvetiyye şeyhi

326 Türkçe *Tasavvuf Risâlesi*'nin bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesinde bulunmaktadır: Hacı Mahmud, nr. 2974, vr. 27a-57a.

327 Eserin bir doktora çalışması çerçevesinde Ali Çavuşoğlu tarafından tenkidli metni hazırlanmış ("Yûsuf-ı Hakîkî'nin Muhabbetnâme Adlı Eserinin Tenkidli Metni ve İncelenmesi", Doktora tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002) ve daha sonra neşredilmiştir (Ankara 2009).

328 Eser yayımlanmıştır: *Yûsuf Hakîkî Baba Divânı*, Ankara 2009.

329 Süleymaniye Ktp., Uşşâkî Tekkesi, nr. 25. Eser Abdürrezzak Tek tarafından latin harflerine aktararak yayımlanmıştır (Abdürrezzak Tek, *Nakşîliğin Osmanlı Topraklarına Gelişi: Molla Abdullah-ı İlâhî*, Bursa: Emin Yayınları, 2012, s. 151-282).

330 Hacı Selimağa Ktp., Kemankeş, nr. 206. Eser Abdürrezzak Tek tarafından latin harflerine aktararak yayımlanmıştır (Abdürrezzak Tek, *Nakşîliğin Osmanlı Topraklarına Gelişi: Molla Abdullah-ı İlâhî*, Bursa: Emin Yayınları, 2012, s. 283-518).

331 Süleymaniye Ktp., Halet Ef., nr. 827. Eser Abdürrezzak Tek tarafından latin harflerine aktararak yayımlanmıştır (Abdürrezzak Tek, *Nakşîliğin Osmanlı Topraklarına Gelişi: Molla Abdullah-ı İlâhî*, Bursa: Emin Yayınları, 2012, s. 519-618).

332 Ankara Millî Kütüphane, nr. A-3264, vr. 114a-134a.

333 Süleymaniye Ktp., Hekimoğlu Ali Paşa, nr. 438.

334 Süleymaniye Ktp., Halet Ef., nr. 818, vr. 122b-123b. Nasuh Efendi'ye *Risâletü'l-edviyye fî tarikati's-sûfiyye* isimli bir eser daha nisbet edilmiştir (Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn*, [nşr. Kilisli Muallim Rifat-Şerefeddin Yaltkaya], İstanbul 1360-62/1941-43, c. 1, s. 844; *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 113). Adından tarikatta okunan duaların derlendiği bir mecmua olduğu anlaşılan bu eser *Osmanlı Müellifleri*'nde *Risâletü'l-edviyye fî tarikati'l-Muhammediyye* şeklinde kayıtlıdır.

335 İstanbul Üniversitesi Ktp., İbnülemin, nr. 2956, vr. 49b-52b.

336 Bu eser Sâkîb Dede'nin *Sefîne*'sinde ve Sahih Ahmed Dede'nin *Mecmûatü't-tevârihi'l-Mevleviyye*'sinde kaydedilmiştir. Bkz. Mustafa Çıpan, "Şâhidî, İbrahim", *DİA*, c. 38, s. 274.

Sofyalı Bâlî Efendi'nin (ö. 960/1553) *Vâridât'ı*,<sup>337</sup> Bayramiyye şeyhi Hâşimî Emir Osman Efendi'nin (ö. 1003/1595) *Tarikatnâme* isimli manzum eseri,<sup>338</sup> Halvetiyye-Şemsiyye pîri Şemseddin Sivâsî'nin (ö. 1006/1597) 1567 tarihinde telif ettiği 255 beyitlik mesnevîsi *İrşâdü'l-avâm'*<sup>339</sup> tasavvuf/tarikat âdabı ve/veya şeyh-mürîd ilişkisini, şeyhte ve/veya mürîdde olması gereken vasıfları ele alan Türkçe risâlelerdir.

Ayrıca XVI. yüzyıl itibarıyla bazı tasavvufî eserlerde tarikat âdabı ve şeyh-mürîd ilişkilerine bir bölüm ayrılmak suretiyle temas edildiği de görülmektedir. Bolu ve civarının idarecisi Kızıl Ahmed Bey'in talebiyle Mudurnulu Dâvûd-i Halvetî (ö. 915/1509 [?]) tarafından Şevval 913 (Şubat 1508) tarihinde tamamlanan 10.378 beyitlik Türkçe manzum *Gülşen-i Tevhîd ü Tahkîk* isimli eserde bazı pîrlere ait sözlerin izahı, tasavvufun mahiyeti ve bir kısım kavramları, nûr-i Muhammedî, tevhid ve kısımları, aşk-ı ilâhî gibi konularla birlikte şeyhe bağlanma ve mürîdlerin vazifeleri konusuna da yer verilmiştir. Eserin önce nesir olarak yazıldığı, daha sonra genişletilerek nazma çekildiği belirtilmektedir. Vâhidî'nin 1523 yılında tamamladığı Türkçe manzum nesir karışık *Menâkıb-ı Hoca-i Cihan ve Netîce-i Cân (Kitâb-ı Tavâif-i Aşere)* isimli eserinde Anadolu'daki derviş zümreleri anlatılırken kâmil ve nâkıs şeyh, insân-ı kâmil, keşf, tevhid gibi konulara yer verilmiştir. Nakşibendiyye şeyhlerinden Lâmiî Çelebi'nin (ö. 938/1532) Ârif-i Herevî'nin *Hâlnâme* olarak da bilinen tasavvufî-alegorik mesnevîsi için yaptığı çevirisi *Gûy u Çevgân'*ında şeyh ve derviş konularına da temas edilmektedir.<sup>340</sup> Mevlevî şeyhi Yûsuf Sîneçâk'ın kardeşi Vardar Yenicesi'nden şâir Hayretî (Mehmed, ö. 941/1534) dinî-tasavvufî mahiyetteki *Dîvân'*ında tarikat kavramları, şeyh, mürîd, hırka, abdal, tecelli, cezbe, keşf, keramet gibi tasavvufî konular geçmektedir.<sup>341</sup> Halvetiyye'den Muhyiddin-i Rûmî'nin (ö. 946/1539'dan sonra) Türkçe manzum nesir karışık *Temsil-i Kâlîçe*

337 Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 2338.

338 Süleymaniye Ktp., Hasan Hüsnü Paşa, nr. 758/1.

339 Eser Hüseyin Akkaya tarafından yayımlanmıştır: "Şemseddin Sivâsî'nin *İrşâdü'l-avâm* İsimli Mesnevîsi", Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. 7, sy. 2 (2003), s. 1-30. Şemseddin Sivâsî'nin *Emr-i İlahî ve Huccet-i İlahî* isimli eserinde de emir bi'l-maruf konusunu tasavvufî açıdan ele aldığı belirtilmektedir. Bazı kaynaklarda eser *el-Huccetü'l-ilâhiyye* şeklinde de kaydedilmiştir (Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifîn esmâü'l-müellifîn ve âsâru'l-musannifîn* [nşr. Kilisli Muallim Rifat-İbnülemîn Mahmud Kemal], İstanbul 1951-55, c. 1, s. 150).

340 Bu eser Almanca bir önsözle birlikte yayımlanmıştır: Nuran Tezcan, *Lâmiî's Gûy u Çevgân*, Stuttgart 1994. Lâmiî Çelebi'nin ayrıca dervişlerin ahlâkı, sohbet âdabı gibi konuların da yer aldığı Sâdî-i Şîrâzî'nin *Gülîstan'*ının mukaddimesine 1505 tarihinde Türkçe şerh (*Şerh-i Dîbâce-i Gülîstan*) yazdığı (İstanbul Üniversitesi Ktp., TY, 578, 1013), 1522 senesinde Ehli-i Şîrâzî'ye (ö. 942/1535) ait tasavvufî alegorik Farsça mesnevîyi *Şem'u Pervâne* adıyla çevirdiği (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 2744) ve *Risâle-i Tasavvuf* isimli günümüze ulaşmamış bir risalesinin olduğu belirtilmektedir (bkz. Günay Kut, "Lâmiî Çelebi", *DİA*, c. 27, s. 96-97).

341 Eserin tenkidli neşri Mehmed Çavuşoğlu ve M. Ali Tanyeri tarafından gerçekleştirilmiştir: Hayretî, *Dîvân*, İstanbul 1981.

isimli eserinde<sup>342</sup> varlık konusu yanında mürşide bağlanmak gibi konulara da yer verilmiştir. Halvetiyye-Gülşeniyye müntesibi şâir Kara Fazlî (Mehmed, ö. 971/1564) dinî-tasavvufi mahiyette şiirlerin de yer aldığı Türkçe *Dîvan'*ındaki bir kasidede, şeyhe intisap etme kuralı başta olmak üzere sülûk erbabının uyması gereken kuralları aktarmıştır.<sup>343</sup> Halvetiyye-Sinâniyye pîri İbrahim Ümmî Sinan (ö. 976/1568) Türkçe *Dîvan'*ında sık sık mürşid-i kâmil vurgusu yapmaktadır.<sup>344</sup> Ünlü dîvan şâiri Taşlıcalı Yahya (ö. 990/1582) *Hamse'*indeki mesnevîlerin dördüncüsü *Kitâb-ı Usul'*de<sup>345</sup> sahte şeyhlere temas etmekte, mesnevîlerin sonuncusu *Gülşen-i Envâr'*da ise mürşid-i kâmilin gerekliliğine ve dervişlerin özelliklerine işaret etmektedir.

Ahmed b. İsâ Saruhânî (ö. ?) Türkçe manzum olarak kaleme aldığı *Câmiu'l-esrâr* adlı eserinde Allah'ın sıfatları, muhabbetullah, tecellî, ru'yetullah gibi konularla birlikte mürşid-i kâmilin özelliklerine de temas etmiştir.

Bayramiyye şeyhlerinden İlyas Saruhânî (İlyas b. Mecdüddin İsâ, ö. 967/1559-60) Manisa valisi Şehzade Selim (Sultan II. Selim) adına hazırladığı *Nûriyye (Fusûl-i Aşere)* isimli eserinde<sup>346</sup> meşâyihin belli zamanlarda yaptığı duaları derlemiş, eserin girişinde silsile, tarikat âdâbı, şeyh-mürîd ilişkisi gibi konulara da yer vermiştir. Halvetiyye'den Hüseyin b. Ahmed Sirozî (ö. 1000/1591 [?]) Yâsin sûresinin yaklaşık 10.000 beyitlik Türkçe manzum tefsiri *Câmiu'n-nesâyih* isimli eserinde<sup>347</sup> esas itibarıyla Hz. Muhammed (a.s.) ve tarikat âdâbı ile alakalı konulara ağırlık vermiş, mürşid ve müridde olması gereken özelliklere geniş yer ayırmıştır. Halvetiyye-Şemsiyye pîri Şemseddin Sivâsî (ö. 1006/1597) 986 (1578) tarihinde yazdığı 560 beyitlik Türkçe mesnevîsi *Gülşen-âbâd'*da bazı tasavvuf konularıyla birlikte şeyh-mürîd ilişkileri hakkında da müridlerine bilgi vermektedir.<sup>348</sup> Yine o, tasavvufi mahiyette olan *Dîvan'*ında doğru yolu bulmak için bir mürşide bağlanarak nefsi

342 Süleymaniye Ktp., Mihrişah Sultan, nr. 179/1, vr. 23b-43a.

343 Eserin tenkidli metni Mustafa Özkat tarafından bir yüksek lisans çalışması çerçevesinde hazırlanmıştır: *Kara Fazlî'nin Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği ve Dîvan'ı (İnceleme-Tenkidli Metin)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2005. Sûfi şâir Kara Fazlî ayrıca Türkçe 2444 beyitten oluşan *Gül ü Bülbül* isimli mesnevîsini 960 (1553) yılında tamamlamış ve Kanûnî Sultan Süleyman'ın oğlu Şehzade Mustafa'ya ithaf etmiştir. Müşahhas sembollerle sūfiyâne bir çerçevede ruh ile nefis arasındaki dengeyi nazmettiği bu eser, Türk edebiyatındaki "gül ü bülbül" mesnevîlerinin en başarılı örneği olarak kabul edilmektedir (bkz. Nezahat Öztekin, "Fazlî'nin Gül ü Bülbül'ü Üzerine Bir İnceleme", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, sy. 4 [1988], s. 119-134). Şairin *Gül ü Bülbül'*ü yazdıktan sonra kaleme aldığı bin kadar rubâisi de (*Rubâiyât*) tasavvufi mahiyettedir (bkz. Özkat, a.g.t., s. 22).

344 Bkz. *Pîr Ümmî Sinan Hazretleri Dîvânı*, der. Şevket Gürel, İstanbul 2001.

345 Eserin geniş bir tanıtımı Ayşe Sağlam tarafından *Hamse* üzerine yapılan çalışmada yer almaktadır (*Taşlıcalı Yahyâ ve Hamsesi*, Ankara 2016, s. 379-510).

346 Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud, nr. 2709.

347 Süleymaniye Ktp., Serez, nr. 1744, vr. 1b-311b.

348 Eser Hasan Aksoy tarafından neşredilmiştir: İstanbul 1990.

terbiye etmenin gereğinden bahsetmektedir.<sup>349</sup> Halvetî-Sinânî şeyhlerinden Seyyid Nizamoğlu (Seyfullah Kâsım, ö. 1010/1601) Türkçe manzum eseri *Ma'denü'l-maârif*'te vahdet-i vücûddan, tasavvufi hakikatlerden ve müşşidin gerekliliğinden bahsetmekte, bir başka Türkçe manzum eseri *Câmiu'l-maârif*'te ise bazı tasavvufi şiirlerle birlikte "mürşid-i kâmilin vasıfları" ve "sâdık müridin edepi" başlıklı ile iki bölüm yer almaktadır. Nizamoğlu'nun fıkıh-tasavvuf birlikteliği için örnek bir eser olan *Mîrâcü'l-mü'minîn* isimli yine Türkçe manzum risâlesinde de fıkıh hükümlerinin kolaylıkla yerine getirilebilmesi için bir müşşiddin el almak gerektiği, müşşidin ise şeriat hükümlerine aykırı davranamayacağı vurgulanmaktadır. Müellif ayrıca müridde olması gereken bir takım dinî-tasavvufi hususiyetlere de temas etmektedir.<sup>350</sup> Bu bölümde son olarak dîvan şairi Gelibolulu Muslihuddin Mustafa Sürûrî (ö. 969/1562) tarafından Abdullah el-Yâfiî'nin (ö. 768/1367) iman, ahlak ve tasavvufi âdâba dair menkıbeleri kaydettiği *Ravzu'r-reyâhîn fi hikâyâti's-sâlihîn* isimli eseri Türkçeye tercüme edilerek (*Tercüme-i Ravzu'r-reyâhîn fi hikâyeti's-sâlihîn*)<sup>351</sup> tasavvufi ahlak ve âdâba dair geçmişdeki bilgilerin XVI. asra aktarıldığını belirtmek gerekir.

Öte yandan XVI. yüzyılın velûd sûfi müellifi Mısırlı Abdülvehhâb eş-Şârânî (ö. 973/1565) şeyhte ve/veya müridde olması gereken özellikler ve şeyh-mürid ilişkisi çerçevesinde tarikat âdâbına dair aşağıdaki şu eserleri Arapça olarak kaleme almıştır: *en-Nefehâtü'l-kudsiyye fi beyani kavâidi's-sûfiyye*, *Sohbetü'l-emîr li'l-fakîr ve aksüh* (*Sohbetü'l-fukarâ maa'l-ümerâ ve aksüh*), *Mevâzînü'l-kâsırîn* (Eser *Risâle fi beyani'l-cemaa semmû enfüsehüm bi's-sûfiyye* adıyla basılmıştır: Kahire 1298), *Tenbihu'l-muğterrîn evâhire'l-karni'l-âşir alâ mâ halefû fihi selefihümüt-tâhir* (Kahire 1315, 1990), *Tathîru ehli'z-zevâyâ min habâisi't-tavâyâ*, *Edebü'l-mürîdi's-sâdik maa men yürîdü'l-hâlık*, *Medâricü's-sâlikîn ilâ rusûmi tarîki'l-ârifn* (Eserin Kahire'de taşbaskısı yapılmıştır, ts.), *Envâru'l-kudsiyye fi beyâni kavâidi's-sûfiyye* (Eser bir çok defa basılmıştır: Kahire 1962, 1987; Beyrut 1988, 1993), *el-Kevkebü's-şâhik fi'l-farki beyne'l-mürîdi's-sâdik ve gayri's-sâdik*, *el-Muhtâr mine'l-envâr fi sohbeti'l-ahyâr* (Eser basılmıştır: Beyrut 1985; *Âdâbü's-sohbe* adıyla Dımaşk 2003).<sup>352</sup>

349 *Dîvan*'ın Millet Kütüphanesindeki nüshası [Manzum, nr. 232] Recep Toparlı tarafından neşredilmiştir: Sivas 1984, 2015.

350 Seyyid Nizamoğlu'nun manzum eserleri bir külliyat halinde basılmış (İstanbul 1288, 1326), bu baskı Mehmed Yaman tarafından yeni harflere aktarılarak yayımlanmıştır (İstanbul 1976).

351 Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 850.

352 Velûd yazar Abdülvehhâb eş-Şârânî'nin ayrıca tasavvuf alanında şeyhi Ali Havvas'ın müşşidi İbrahim el-Metbûlî örneğinde suflerin sahip olması gereken Muhammedî ahlâki kaleme aldığı *el-Ahlâku'l-Metbûliyye* isimli eseri, tasavvufi ahlak kurallarını kaydettiği *el-Bahrü'l-mevrûd fi'l-mevâsik ve'l-uhûd* (*Uhûdü'l-meşâyih*) isimli eseri, şeyhi Ali Havvas'tan öğrendiklerini kaydettiği *el-Cevâhir ve'd-Dürer* ile *Dürerü'l-gavvas alâ fetâvâ Seyyidi Ali el-Havvas* isimli eserleri, tasavvuf büyüklerinden zuhur etmiş bazı şâhiyeleri açıkladığı *el-Feth fi te'vîli ma sadare ani'l-kümmeli mine's-şatah* isimli eseri, ağırlıklı olarak tasavvuf ehline ••



Tasavvuf/Tarikat âdab ve erkânı çerçevesinde “cihâz-ı tarikat” diye anılan tâc, hırka, asâ gibi bir takım tarikat araç ve gereçlerinin ele alındığı risalelere de burada işaret etmek gerekir. Bu hususta ilk dikkat çekenler XVI. yüzyıl Kübreviyye şeyhlerinden Yenişehirli Nîmetullah Efendi'nin (ö. XVI. Yüzyıl) *Risâle-i Tâc ve Hırka* isimli eseri ile<sup>353</sup> Halvetiyye-Sinâniyye şeyhi Seyyid Nizamoğlu'nun (Seyfullah Kâsım, ö. 1010/1601) *Risâle-i Tâc-ı Nizâmî*<sup>354</sup> isimli eseridir. Seyyid Nizamoğlu *Tâcnâme* adıyla da bilinen eserinde genel olarak tarikat tâcları hakkında bilgi verdikten sonra özellikle Halvetî-Sinânî şeyhi olarak kendisinin giydiği tâcdaki on dört yeşil terk (dilim) ve on dört beyaz elifin sembolik anlamı üzerinde durmuştur. Diğer bazı müellifler de eserlerinde çoğunlukla “hırka” konusu olmak üzere cihâz-ı tarikat-tan biri ya da birkaçı üzerinde durmuşlardır. Bu çerçevede Kutbüddin İznîkî'nin (ö. 821/1418) *Râhatü'l-kulûb*'u,<sup>355</sup> Akşemseddin'in (Muhammed b. Hamza, ö. 863/1459) *Def'u metâini's-sûfiyye*'si, Eşrofoğlu Rûmî'nin (Abdullah, ö. 874/1469-70 [?]) *Tarikatnâme*'si,<sup>356</sup> Cemâl-i Halvetî'nin (ö. 899/1493) *Cevâhiru'l-kulûb*'u ile<sup>357</sup> iki varaklık *Risâle fi ismeyni'l-âzameyn: Allah ve Rahman*'ı,<sup>358</sup> Hayretî'nin (Mehmed, ö. 941/1534) *Divân*'ı<sup>359</sup> örnek olarak kaydedilebilir.

## 2. Seyrüsülûk Aşamaları

Osmanlı klasik döneminde tasavvuf eğitimi (seyrüsülûk) ve aşamalarıyla alâkalı genellikle “usûl-i aşere”, “etvâr-ı seb'a” gibi başlıklar altında müstakil eserler kaleme alınmış veya muhtelif tasavvufi meselelerin ele alındığı birçok kitapta bu hususlara temas edilmiştir. Öte yandan tasavvuf eğitim sürecinde okunan duâlar (evrâd), görülen rüyalar ve yorumları, uygulanan zikir şekilleri ve bu esnada icrâ edilen musikî de (semâ) bir kısım eserlerin konuları arasında yer almıştır.

### a. Usûl-i Aşere ve Etvâr-ı Seb'a

Seyrüsülûke başlayan müridde tahakkuk etmesi gereken özellikler genellikle “tövbe, zühd, tevekkül, kanaat, uzlet, zikir, teveccüh, tefekkür, murâkabe ve rıza” şeklinde on esas (usûl-i aşere) olarak belirlenmiş, bunlar hal edinilmedikçe eğitimin tamamlanamayacağı belirtilmiştir. Bu özellikleri kazanmak için sâlik nefsin “emmâre, levvâme, mülhime, mutmainne, râziye, merziyye ve zekiyye/kâmile”

yöneltilen tenkidleri cevapladığı *el-Ecvibetü'l-mardiyye ani'l-fukahâ ve's-sûfiyye* isimli eseri bulunmaktadır (bkz. Hayri Kaplan, “Şa'rânî”, *DLA*, c. 38, s. 347-349).

353 Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1333, c. 1, s. 171.

354 Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 2171, vr. 1a-8a.

355 Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 1600, 1691; Veliyyüddin Efendi, nr. 3278.

356 Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud, nr. 4667.

357 Ankara Millî Kütüphane, nr. A-3264, vr. 1b-54a.

358 Süleymaniye Ktp., Tâhir Ağa, nr. 142.

359 Eserin tenkidli neşri Mehmed Çavuşoğlu ve M. Ali Tanyeri tarafından gerçekleştirilmiştir: Hayretî, *Divân*, İstanbul 1981.

diye adlandırılan yedi aşamasını (etvâr-ı seb'a) geçip eğitimini tamamlamaktadır. Seyrüsülûkle ilgili Osmanlı'nın kuruluş yıllarında Dâvûd-i Kayserî (ö. 751/1350) tarafından İbnü'l-Fâriz'ın (Şerefüddin Ömer el-Mısri, [ö. 2 Cemâziyelevvel 632/23 Ocak 1235]) manevî yolculuk ve rûhî mîracı tasvir ettiği *Nazmü's-sülûk* ve *et-Tâiyyetü'l-kübrâ* gibi adlarla da bilinen Arapça *el-Kasîdetü't-tâiyye*'sine yazılan şerhi (*Şerhu kasîdeti't-tâiyye*)<sup>360</sup> öncelikle zikretmek gerekir. Dâvûd-i Kayserî ayrıca *Tahkîku mâi'l-hayât ve keşfü esrâri'z-zulümât* adıyla kaleme aldığı çalışmasında seyrüsülûkün keyfiyetine ve makamlarına öz olarak temas etmiştir.<sup>361</sup> Yine XVI. yüzyılda Halvetiyye şeyhi Nureddinzâde'nin (Mustafa Muslihuddin b. Nûreddin, ö. 981/1574) Hâce Abdullah Ensârî Herevî'nin (ö. 481/1089) tasavvufî eğitim (seyrüsülûk) makamlarını açıkladığı Arapça *Menâzilü's-sâirîn*'i için yazdığı Türkçe çeviri (*Tercüme-i Menâzilü's-sâirîn*)<sup>362</sup> ve ayrıca hazırladığı şerh (*Şerh-i Menâzil*)<sup>363</sup> konuyu geçmişten Osmanlı'ya taşıyan çalışmalar olarak anılmalıdır. Bir başka Halvetî şeyhi Muhyiddin Karahisârî de (ö. 994/1588) *Arâisü'l-vusûl* ismiyle "usûl-i aşere"yi şerh eden bir eser kaleme almıştır.<sup>364</sup>

Seyrüsülûk makamlarıyla ilgili eserlerin XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren artan bir yoğunlukta telif edilmeye başlandığı görülür. Halvetiyye şeyhlerinden Muhammed Bahâeddin Erzincânî'nin (ö. 879/1474[?]) *Makâmâtü'l-ârifîn ve meârifü's-sâlikîn*'i, Zeyniyye meşâyihinden Şeyh Vefâ'nın (Muslihuddin Mustafa, ö. 896/1491) *Makâm-ı sülûk*'u ve Şeyh Halîlî'nin (ö. 890/1485) *Risâle-yi Tuhfetü'l-uşşâk*'ı bu alanda yapılan çalışmaların ilklerindedir. İlk ikisi Türkçe manzum, üçüncüsü Farsça manzum olan<sup>365</sup> bu eserlerden Erzincânî'ye ait olanı 814 beyitten ibaret olup 873 (1468-69) yılında tamamlanmıştır.<sup>366</sup> Şeyh Vefâ'ya ait olan eser ise 400 beyitten ibaret olup nefsin yedi mertebesine göre makam

360 Süleymaniye Ktp., Denizli, nr. 386. Bu şerhin çeşitli tasavvuf meselelerine yer verilen mukaddimesi *Risâle [Kitab] fi ilmi't-tasavvuf, Şeceretü'l-yakîn fi ilmi't-tasavvuf* gibi adlarla müstakil bir eser şeklinde istinsah edilmiş, ayrıca mukaddimenin bazı bölümleri de *Merâtübü't-tevhîd, Risâletü't-tevhîd* vb. isimlerle ayrı ayrı istinsah edilerek çoğaltılmıştır (bkz. Mehmed Bayraktar, "Dâvûd-i Kayserî", *DİA*, c. 9, s. 35). Mukaddimenin Arapça metnini Mehmet Bayraktar *Risâle fi ilmi't-tasavvuf* adıyla yayımlanmıştır: (*Ankara İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 30 [1988], s. 171-215). Öte yandan Halvetiyye-Gülşeniyye'nin piri İbrahim Gülşeni'nin (ö. 940/1533-34) 5000 beyitlik Arapça *Divân*'ını (Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Ktp.) *et-Tâiyyetü'l-kübrâ*'nın etkisi altında yazdığı belirtilmektedir.

361 Eser Mehmed Bayraktar tarafından neşredilmiştir: (Dâvud el-Kayserî, *er-Resâil*, Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 1997, s. 179-192).

362 Süleymaniye Ktp., Şâzeli Tekkesi, nr. 159/13, vr. 107b-120a.

363 İstanbul Üniversitesi Ktp., TY, nr. 3689.

364 Bkz. Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellileri*, c. 1, s. 145.

365 Bkz. Numan Külekçi (haz), *XI-XX. Yüzyıllar Elyazması Metinler ve Özetleriyle Mesnevî Edebiyatı Antolojisi*, Erzurum 1999, c. 1, s. 305.

366 Eserin Necdet Okumuş tarafından tıpkıbasımı ve lâtin harflerine aktararak neşri gerçekleştirilmiştir: Pir Muhammed Bahâeddin Erzincânî, *Makâmâtü'l-ârifîn ve meârifü's-sâlikîn*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1992.

adı verilen yedi seyr bölümünden oluşmaktadır.<sup>367</sup> Erzincânî'nin pîrdaşı Habîb-i Karamânî'ye (ö. 902/1497-98) nisbet edilen seyrüsülûk makamlarıyla ilgili *Risâle-i Makâmat-ı Sülûk (Etvâr-ı Seb'a)* isimli 1250 beyit civarındaki manzum eser,<sup>368</sup> esasen Erzincânî'nin yukarıda kaydedilen eserinden farklı olmayıp ona bir kısım ilaveler ve bazı değişiklikler yapılarak meydana getirilmiştir.<sup>369</sup>

Birçok tarikatta müridlerin seyrüsülûk esnasında zaman zaman “halvet” e konuldukları bilinmektedir. XV. yüzyılda Bayrâmiyye-Şemsiyye'nin pîri Akşemseddin, halifesi Abdürrahim Karahisârî'den (ö. 888/1483'ten sonra) halvetin uygulanması ve şartlarına dair Muvaffak b. Mecc tarafından yazılan *Selve* adlı eseri tercüme etmesini istemiş, o da eseri *Münyetü'l-ibrâr ve gunyetü'l-ahyâr* adıyla Türkçeye çevirmiştir. İstanbul'un fethi sırasında 1453 tarihinde İznik'te tamamlanan bu tercüme Fâtiş Sultan Mehmed'e ithaf edilmiştir. Eserde Karahisârî'nin aşk-ı ilâhî konulu şiirleri de yer almaktadır.<sup>370</sup>

Öte yandan seyrüsülûk ile ilgili yukarıda adı geçen Erzincânî'nin halifesi Cemâl-i Halvetî (Çelebi Halife, ö. 899/1494) *Risâle-i Teşrihiyye*,<sup>371</sup> *er-Risâletü'l-keuseriyye*<sup>372</sup> ve *Envârü'l-kulûb li-talebi ru'yeti'l-mahbûb*<sup>373</sup> isimli üç ayrı eser kaleme almıştır. 652 beyitlik Türkçe mesnevî tarzında yazılmış olan ilkinde Kur'an-ı Kerim'in İnşirah sûresi, Arapça mensur olan ikincisinde Haşır sûresinin son âyetleri, yine Arapça mensur olan ve İsrâ sûresinin 70-72. âyetlerinin işârî tefsirinin yapıldığı üçüncüsünde ise Müminûn sûresinin ilk on bir âyetini tasavvuf eğitim aşamalarına (etvâr-ı seb'a) işaret olarak yorumlamıştır.<sup>374</sup> Pîr Muhammed Erzincânî silsilesine mensup şeyhlerden Ahmet Şemseddin Marmaravî ise seyrüsülûk aşamalarını

367 Süleymaniye Ktp., İbrahim Efendi, nr. 652.

368 Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1321.

369 Bkz. Öztürk, “XVI. Yüzyıl Halveti Şiirinde Din ve Tasavvuf”, s. 32.

370 Fâtiş Sultan Mehmed'in hususî kütüphanesinde yer alan bu eserin (bkz. Arıkan, “Fenâdan Bekâya İp Salmak: Fâtiş Sultan Mehmed'in Özel Kütüphanesindeki Tasavvuf Eserleri”, s. 79) pek çok nüshasından birisi şuradadır: Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 3048 (bkz. Ayşe Gülay Keskin, “Abdürrahim Karahisârî'nin Hayatı, Eserleri ve Vahdetnâme Mesnevî'sinin Tenkidli Metni”, Doktora tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001, s. 25-26).

371 Ankara Millî Kütüphane, nr. A-3264, vr. 68a-82b.

372 Süleymaniye Ktp., Lala İsmail, nr. 686.

373 Süleymaniye Ktp., Lala İsmail, nr. 686.

374 Cemâl-i Halvetî'nin metinde muhtelif başlıklar altında kaydedilen eserlerinin yanı sıra ayrıca *Sirâcü'l-kulûb* isimli kırk bir bab içinde bazı tasavvufî terimleri incelediği Arapça mensur eseri (Süleymaniye Ktp., Cârullah Efendi, nr. 1084); tasavvuftaki “fakr” konusunu ele aldığı *Risâle-i Fakriyye* isimli eseri (Ankara Millî Kütüphane, nr. A-3264, vr. 82b-114a), Hz. Ebubekir'in yüz sözünün şerhi sadedinde bazı tasavvufî konuları işlediği *Sad Kelime-i Siddik-i Ekber/Şerhi Sad kelime-i Siddik-i Ekber* isimli Arapça mensur eseri (Süleymaniye Ktp., Carullah, nr. 1525), 21 adet ilahînin bulunduğu *Dîvançe'si* (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 2709, vr. 179b-185b), 633 beyitlik muhtelif tasavvufî konuları işlediği *Çengnâme* isimli risâlesi (Ankara Millî Kütüphane, nr. A-3264, vr. 54a-68a) bulunmaktadır.

Türkçe mensur *Etvâr-ı seb'a* (*Etvâr-nâme-i Seb'a*) isimli müstakil bir eserinde ele almıştır.<sup>375</sup> Marmaravî'nin halifelerinden Eroğlu Nûri'nin (ö. XVI. Yüzyıl) Türkçe *Mir'âtü'l-âşıkîn*'i de sülûk ahvâline bahsetmektedir.<sup>376</sup>

XVI. yüzyıl boyunca tasavvuf eğitim aşamalarıyla ilgili Muhyiddin Muhammed Yavsî (ö. 920/1514) *Risâle-i Ahvâl-i Sülûk* adıyla,<sup>377</sup> Sünbül Sinan (Yûsuf Sinan, ö. 936/1529) *Risâletü etvâri's-seb'a* adıyla,<sup>378</sup> Sofyalı Bâlî Efendi (ö. 960/1553) *Etvâru's-sâlikîn* (*Etvâr-ı Seb'a*) adıyla,<sup>379</sup> İlyas Saruhânî (İlyas b. Mecdüddin İsâ, ö. 967/1559-60) *Fusûl-i Seb'a* adıyla,<sup>380</sup> Şah Velî Ayıntâbî (ö. 1007/1598'den sonra) *Etvâr-ı Seb'a* adıyla<sup>381</sup> müstakil eserler kaleme almışlardır.<sup>382</sup>

Kaydedilen müstakil eserlerin yanı sıra seyrüsülûk konusuna muhtelif tasavvuf meselelerinin ve kavramlarının ele alındığı eserlerde bir bölüm olarak yer verildiği de görülür. Bu çerçevede öncelikle Bayrâmiyye-Şemsiyye pîri Akşemseddin'in (ö. 863/1459) Arapça olarak kaleme aldığı *Def'u metâini's-sûfiyye*'si ile Abdürrahim Karahisârî'nin (ö. 888/1483'ten sonra) *Vahdetnâme* isimli Türkçe mesnevîsi ve Gülşenî-i Saruhânî'nin (ö. 888/1483'ten sonra) *Pendnâme* olarak da bilinen *Râznâme* isimli Türkçe mesnevîsi kaydedilmelidir. Akşemseddin, eserinde savunma ve itirazlara cevap sadedinde birçok tasavvufî konunun yanı sıra seyrüsülûk mertebelerini de ele almıştır. *Vahdetnâme*'nin müellifi Abdürrahim Karahisârî Akşemseddin'in halifelerindendir. Ferîdüddin Attar'ın *Mantıku't-tayr* ve *Pendnâme* isimli eserlerinin tesirleri görülen *Râznâme*'nin müellifi Gülşenî-i Saruhânî ise memleketi Şirvan'dan Şehzâze Mehmed'in (Fâtih Sultan Mehmed)

375 Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 2688.

376 Bursalı Mehmed Tâhir, *Aydın Vilâyetine Mensup Meşâyih, Ulemâ, Şuarâ, Müverrihîn ve Etibbânın Terâcimi Ahvâli* (Haz. M. Akif Erdoğan), İzmir 1994, s. 3. Eroğlu Nuri Efendi'ye *Divân-ı İlahiyât* isimli bir eser daha nisbet edilmiştir (a.y.).

377 İstanbul Üniversitesi Ktp., AY, nr. 3629, vr. 53b-55b.

378 Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 2073/2.

379 Süleymaniye Ktp., Hekimoğlu, nr. 438, vr. 54-72.

380 Bkz. Cemal Kurnaz-Mustafa Tatçı, "İbn İsâ", *DİA*, c. 20, s. 92.

381 Süleymaniye Ktp., Halet Efendi, nr. 827/7.

382 Halvetiyye şeyhlerinden Cemâleddin İshak Karamânî'ye bazı kütüphane katalog kayıtlarında *Risâle fi etvâri's-sülûk* (*Etvâru's-seb'a*) adıyla nisbet edilen 154 varaklık Türkçe mensur-manzum karışık eser (İzmir Milli Ktp., nr. 2016/1) seyrü sülûk ve makamlarına dair olmayıp bir takım tasavvuf meseleleriyle alaklı nasihat türü bir eserdir. Nitekim bazı kayıtlarda doğru olarak "Tasavvufa dair bir eser" şeklinde yazılmıştır. Eser Mehmed Sait Toprak tarafından Osmanlı Türkçesi metni ile birlikte kısmen sadeleştirilerek yayımlanmıştır: (Cemâli el-Karamânî, *Risâle fi etvâri's-sülûk [Seyr u Sülûk Makamları]*, İstanbul: Okuyan Us yayınları, 2013). Yine bir diğer Halvetî şeyhi Seyyid Nizamoğlu'nun (Seyfullah Kâsım, ö. 1010/1601) eserleri arasında *Seyr-i Sülûk* isimli Türkçe küçük bir manzume de bulunmaktadır. Bu eser de seyrüsülûk ile alakalı değil, başında da belirtildiği gibi seyrüsülûk esnasında Nizamoğlu'ndan zuhur etmiş olan bir nutuktan ibarettir (Seyyid Nizamoğlu'nun manzum eserleri bir külliyat halinde basılmış [İstanbul 1288, 1326], bu baskı Mehmed Yaman tarafından yeni harflere aktararak yayımlanmıştır [İstanbul 1976]).

âlim ve şâirlere itibar gösterdiğini duyup Manisa'ya (Saruhan) gelerek onun çevresinde yer edinmiş, daha sonra padişahlığı döneminde iken 864 (1460) senesinde tamamladığı eserini sultana ithaf etmiştir. Her iki mesnevîde de ahlâkî-tasavvufî konularla birlikte tasavvuf eğitim aşamalarından “yedi vâdi”yi ifade eden “talep, aşk, marifet, istiğnâ, tevhid, hayret ve fenâ” konularına yer verilmiştir.

Yine yukarıda seyrüsülûk aşamaları (etvâr-ı seb'a) ile ilgili müstakil birçok eserine işaret edilen Cemâl-i Halvetî'nin (Çelebi Halife, ö. 899/1494) *Cevâhiru'l-kulûb*<sup>383</sup> adlı Türkçe mesnevîsini de burada kaydetmek gerekir. Eserde muhtelif tasavvuf konuları ele alınmış, bu arada seyrüsülûk mertebelerine de önemli bir bölüm ayrılmıştır. Öte yandan Mudurnulu Dâvûd-i Halvetî'nin (ö. 915/1509 [?]) Şevval 913 (Şubat 1508) tarihinde tamamladığı 10.378 beyitlik Türkçe manzum *Gülşen-i Tevhîd ü Tahkîk* isimli eserde dörtte bir nisbetinde seyrüsülûk (etvâr-ı seb'a) konusuna yer verilmiştir. Vâhidî'nin 1523 yılında tamamladığı Türkçe manzum nesir karışık *Menâkıb-ı Hoca-i Cihan ve Netîce-i Cân (Kitâb-ı Tavâif-i Aşere)* isimli eserinde Anadolu'daki derviş zümreleri anlatılırken bazı tasavvuf kavramlarıyla birlikte usûl-i aşere, atvâr-ı seb'a konularına da yer verilmiştir. Zeyniye müntesibi Hacı Ahmed Efendi (ö. 1542'den sonra) Receb 943 (1536-37) tarihinde tamamladığı 6000 beyti aşkın *Ravzatü't-tevhîd* isimli Türkçe manzum eserinde “kalp, ruh, sır” gibi seyrüsülûk makamlarına, sâlikte ve şeyhlerde olması gereken özelliklere de temas etmiştir. Ahmed b. Îsâ Saruhânî (ö. ?) Türkçe manzum olarak kaleme aldığı *Câmiu'l-esrâr* adlı eserinde Allah'ın sıfatları, muhabbetullah, tecellî, ru'yetullah gibi konularla birlikte mürşid-i kâmilin özellikleri ve seyrüsülûk sırasında geçilen nefis mertebelerine de (etvâr-ı seb'a) temas etmiştir. Bayrâmiyye-Şemsiyye meşâyihinden Mûsâ b. Şeyh Tâhir (ö. ?) ağırlıklı olarak tasavvuf eğitimi (seyrüsülûk) ve aşamalarında yaşanan hallerden bahsettiği *Mantku'l-gayb* isimli Türkçe mensur eserinde<sup>384</sup> sâliklerin halleri, mürşid-i kâmilin alâmetleri, riyâzet ve halvet, zikir çeşitleri ve zikir sırasında ortaya çıkan nurların renkleri, vâkıâtın tabirleri, fenâfillah makamı, tecelli, vuslat, seyr çeşitleri gibi birçok konuyu ele almıştır. Ünlü divan şâiri Taşlıcah Yahya'nın (ö. 990/1582) Kanûnî Sultan Süleyman'a sunduğu *Hamse*'sindeki mesnevîlerin sonuncusu 2931 beyitlik dinî-tasavvufî mahiyetteki *Gülşen-i Envâr*'ında seyrüsülûk, sâliklerin mertebeleri, sûfilerin vecd halleri, keşf ve kerametleri hakkında açıklamalara da yer verilmiştir. Şair ayrıca eserinde dervişlik yoluna nasıl girdiğini, mürşidi Mehmed Dede'nin de adını vererek anlatmaktadır. Halvetiyye-Şemsiyye pîri Şemseddin Sivâsî (ö. 1006/1597) 986 (1578) tarihinde yazdığı 560 beyitlik Türkçe mesnevîsi *Gülşen-âbâd*'da vahdet-i vücûd, şeyh-mürîd ilişkileri ile birlikte seyrüsülûk hakkında da müridlerine bilgi vermektedir.<sup>385</sup> Bir başka Halvetiyye şeyhi Şah Velî Ayıntâbî

383 Ankara Milli Kütüphane, nr. A-3264, vr. 1b-54a.

384 İstanbul Üniversitesi Ktp., TY, nr. 6425.

385 Eser Hasan Aksoy tarafından neşredilmiştir: İstanbul 1990.

(ö. 1007/1598'den sonra) Ramazan 990 (Ekim 1582) tarihinde tamamladığı Türkçe manzum eseri *Kitabu'r-risâleti'l-bedriyye fî beyâni tarikati'l-merziyye'* de<sup>386</sup> tarikat ve seyrüsülûk âdâbından bahsetmektedir. Üç bölümden oluşan eserin birinci bölümünde tâlib-i ilim için gerekli şartlar, ikinci bölümde nefsin yedi mertebesinin özellikleri ve bu mertebelere karşılık gelen seyir ve haller, üçüncü bölümde ise kâmil mürşidde olması gereken özellikler kaydedilmiştir.<sup>387</sup> Gelibolulu Âlî Mustafa Efendi (ö. 1008/1600) son şeklini 998 (1590) tarihinde verip bitirdiği 2802 beyitlik *Riyâzü's-sâlikin* adlı eserinde dinî yaşayışın temel esaslarıyla tasavvuf konularını nefis terbiyesi yönünden ele almıştır.<sup>388</sup> Halvetî-Sinânî şeyhlerinden Seyyid Nizamoglu (Seyfullah Kâsım, ö. 1010/1601) Türkçe manzum eseri *Câmiu'l-maârif* de bazı tasavvufî şiirlerle birlikte atvâr-ı seb'ayı yedi bölüm halinde açıklamaktadır.

### b. Evrâd ve Ahzâb

Seyrüsülûke devam eden sâlikin günlük ve haftalık olarak okuması gereken duâlar bulunmaktadır. Her tarikata göre farklılıklar arz eden bu duâlar tasavvuf ehli tarafından derlenerek bir araya getirilmiş böylece her bir tarikatın “evrâd” ve “ahzâb” diye anılan dualar mecmuası meydana gelmiştir. Bu çerçevede öncelikle XV. yüzyıldan itibaren Halvetiyye tarikatında takip edilen *Virdü's-settâr'* (*Vird-i Halvetiyye*) kaydetmek gerekir. Tarikatın ikinci pîri Yahyâ-yı Şîrvânî (ö. 870/1466) tarafından meydana getirildiği için *Vird-i Yahyâ* diye de anılan bu evrad Halvetiyye'den Kara Çelebi diye meşhur Tireli Mehmed Efendi (ö. 965/1557-58) ile (*Virdü's-settâr Şerhi*)<sup>389</sup> Şah Velî Ayıntâbî (ö. 1007/1598'den sonra) tarafından şerh edilmiştir.<sup>390</sup> Ayrıca esere Halvetiyye-Uşşâkiyye pîri Hüsâmeddin Uşşâkî (ö. 1001/1593) tarafından ilaveler yapıldığı belirtilmektedir. Uşşâkî'nin de *Evrâdü'l-kebir*, *Hizbü't-tahrîr ve Ahzâbü'l-usbûiyye* isimleriyle tertip ettiği evradları bulunmaktadır.<sup>391</sup> Öte yandan Yahyâ-yı Şîrvânî'nin Anadolu kâim dervîşi tarafından *Miyâru't-tarîka* ismiyle hazırlanan eserde Halvetiyye mensuplarının benimseyeceği âdâb ve erkân ile okuyacağı evrâd da kaydedilmiştir.<sup>392</sup> Halvetiyye-Sinânî şeyhi Seyyid Nizamoglu da (Seyfullah Kâsım, ö. 1010/1601) *Câmiu'l-maârif* isimli biri

386 Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2022, vr. 14a-77a.

387 Şah Velî Ayıntâbî'ye nisbet edilen 13 varaklık Türkçe mensur *el-Kevâkibü'l-muzîe fî't-tarikati'l-Muhammediyye* isimli eser de tasavvufî mahiyettedir (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2022).

388 Bâyezid Devlet Ktp., nr. 1916. Âlî Efendi'nin 3000 beyitlik *Ravzatü'l-letâif* isimli eseri de tasavvufa dairdir (bkz. Ömer Faruk Akün, “Âlî Mustafa Efendi [Edebi Yönü]”, *DİA*, c. 2, s. 418).

389 Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 145.

390 Mehmet Rıhtım, “Yahyâ-yı Şîrvânî”, *DİA*, c. 43, s. 265.

391 Mehmet Akkuş, “Hüsâmeddin Uşşâkî”, *DİA*, c. 18, s. 515.

392 Eseri Harîrîzâde Kemâleddin Efendi *Tibyânu vesâili'l-hakâik fî beyâni selâsili't-tarâik*'i içinde (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 431, c. 2, 194a-202a) istinsah etmiştir.

manzum diğeri mensur iki eserinden mensur olanında<sup>393</sup> Merkez Efendi, Yâkub Efendi gibi bazı halvetiyye şeyhlerini, tevhidin ve Kur'an'ın faziletlerini anlatırken virdlerin faziletlerine de yer ayırmıştır.

Zeyniyye tarikatının pîri Zeynüddin Hâfî tarafından tertip edilen *Evrâd-ı Zeyniyye* için de tarikatın âlim müntesiplerinden Kutbüddinzâde Mehmed İznîkî tarafından *Tenvîru'l-evrâd* adıyla şerh yazılmıştır. Kütüphane kayıtlarına *Şerhu virdi'l-meşâyih* adıyla da geçen bu eserin birçok nüshası vardır.<sup>394</sup> Ayrıca Zeyniyye tarikatında Şeyh Vefa diye tanınan Muslihuddin Mustafa (ö. 896/1491) tarafından da derlenmiş iki adet evrâd bulunmaktadır. Bunlardan Süleymaniye Kütüphanesinde bulunan ilkinin<sup>395</sup> Kazım Büyükkaksoy neşretmiştir.<sup>396</sup> Bu evrâdı Şeyh Vefâ'nın bizzat bestelediği belirtilmektedir.<sup>397</sup> Diğer evrâdı ise duâlarını, namazda okuduğu sûreleri ve tavsiye ettiği virdleri ihtiva etmekte, bunların nasıl uygulanacağına dair yer yer dervişlere tavsiyeler yer almaktadır.<sup>398</sup>

Duâlarla ilgili dikkat çeken bir başka çalışma Bayrâmiyye şeyhi İlyas Saruhânî'nin (İlyas b. Mecdüddin İsâ, ö. 967/1559-60) *Nûriyye* adlı eseridir. *Fusûl-i Aşere* diye de kaydedilen bu eser Manisa valisi Şehzade Selim (Sultan II. Selim) için hazırlanmıştır.<sup>399</sup> On fasıl üzerine yazılan eserin girişinde silsile, tarikat âdâbı, şeyh-mürîd ilişkileri gibi konulara temas edildikten sonra meşâyihin hususî zamanlarda yaptığı dualar kaydedilmekte ve bunlar şehzadeye tavsiye edilmektedir.<sup>400</sup>

### c. Vâkıâ ve Rüya

Seyrüsülûk söz konusu olduğunda uyku ile uyanıklık arasında bir halde iken gayb âleminde kalbe gelen manaları ifade eden "vâkıâ"ların ve uykuda görülen rüyaların ayrı bir önemi vardır. O yüzden bunlar yaşandıktan sonra unutulmamak için kayda alınmış, böylece tasavvuf tarihinde vâkıâ ve/veya rüyaların derlendiği

393 Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 2335.

394 Meselâ bkz. Süleymaniye Ktp., Amcazâde Hüseyin Paşa, nr. 290; Fâtih, nr. 2852; Lâleli, nr. 1593.

395 Yazma Bağışlar, nr. 222.

396 *Hak Yolunun Önderleri*, s. 375-385.

397 Ömer Tuğrul İnançer, "Zeynilik [Zikir Usûlü ve Mûsikî]", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 7, s. 553.

398 Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 2561.

399 Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud, nr. 2709.

400 Vird ve dua mecmuaların yanı sıra genel tasavvufî konuların ele alındığı bazı risalelerde dua ve zikir için bölümler ayrıldığı da belirtilmelidir. Meselâ Bayramiyye şeyhlerinden Baba Yûsuf b. Şeyh Halil Seferihisârî (ö. 917/1512) *Risâletü'n-nûriyye* isimli Arapça risalesini (Süleymaniye Ktp. Antalya-Tekelioğlu, nr. 801/3, vr. 11b-28a) 12 bab üzere tertip etmiş; tevbe, istikamet, kalp, ruh, nefis, yakîn gibi başlıklarla birlikte zikir konusuna da yer ayırmıştır. Sultan II. Bayezid'e kılıç kuşatan şeyh olduğu belirtilen müellifin ayrıca Haceru'l-esved huzurunda gönlüne ilham edilen bir kısım şiirlerinin olduğu da kaydedilmektedir (bkz. *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 41).

literatür türü meydana gelmiştir. Osmanlı klasik döneminde vâkıaların kaydedildiği en meşhur derleme Celvetiyye pîri Aziz Mahmud Hüdâyî'nin (ö. 1038/1628) Arapça olarak hazırladığı *Vâkıât-ı Üftâde*'sidir. Şeyhi Üftâde'ye Bursa'da intisap ettiği 1 Zilkâde 984 (20 Ocak 1577) tarihinden itibaren üç yıl süren seyrüsülûkü boyunca müşhidinin anlattıklarını kayda almış, hilâfetle Bursa'dan ayrılmasına bir ay kala 9 Şevval 987 (29 Kasım 1579) Cuma günü tamamlamıştır. Eseri hazırlayan Hüdâyî olduğu için *Vâkıât-ı Hüdâyî* adıyla meşhur olmuştur.<sup>401</sup> Öte yandan Halvetiyye şeyhi Ahmet Şemseddin Marmaravî de (Yiğitbaşı, ö. 910/1504) *Risâle-i tevhid* isimli eserinde<sup>402</sup> vâkıa konusuna bir bölüm ayırmıştır.

Tasavvuf eğitiminde özellikle zıkr-i cehrî uygulayan tarikatlarda sâlikin rüyaları da birinci derecede önem arz ettiğinden, rüyaların genel tasavvufi yorumları veya seyrüsülûk aşamalarına göre tâbirleri yapılmış, böylece tasavvuf eğitiminin doğru ilerlemesi için müritlere yardımcı olunmuştur. Bu hususta Osmanlı klasik döneminde kaleme alınan en kapsamlı tâbirnâme Zeyniyye'nin âlim şeyhlerinden Kutbüddinzâde Mehmed İznikî'ye aittir. *et-Ta'biru'l-münif ve't-te'vilü's-şerîf* adıyla bilinen ya da *Kitâb-ı Tâbirnâme* ve *İlmü't-ta'bir* gibi adlarla da kaydedilen bu Arapça mensur eserde öncelikle rüya yorum usulü üzerinde durulmuş, ardından rüyada görülen sembollerin genel "halk", tasavvuf eğitimi almakta olan "dervişler" ve irşad ehli "veliler" için olmak üzere üç mertebeden yorumları yapılmıştır.<sup>403</sup> Halvetiyye şeyhlerinden Kurt Mehmed Efendi (Mehmed b. Ömer [ö. 996 veya 997/1589]) ise *Ta'birnâme* isimli küçük risalesinde<sup>404</sup> rüyalarda görülen sembollerini nefsin yedi mertebesiyle irtibatlandırıp yorumlamıştır. Son olarak burada derviş sultanlardan III. Murad'ın (ö. 1003/1595) intisap ettiği Halvetiyye'den Şeyh Şucâ'ya yorumlaması için yazdığı rüya/vâkıa mektuplarına da işaret etmek gerekir. Mirâhur Nuh Ağa tarafından 1001 (1592) yılında *Kitâbü'l-menâmât* adıyla derlenen 259 varaklık bu eseri Özgen Felek bir tanıtım yazısıyla birlikte Latin alfabesine aktararak neşretmiştir.<sup>405</sup>

401 Eserin müellif nüshası her biri 100 varaklık iki cild halinde Üsküdar Hacı Selim Ağa Kütüphanesinde kayıtlıdır: Aziz Mahmud Hüdâyî, nr. 249-250.

402 Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 438.

403 Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 1733; Hasan Hayri, nr. 112.

404 Bu eser Mustafa Tatçı'nın hususi kitaplığındaki yazma mecmua içindeki nüshası (vr. 59b-63b) esas alınarak Mustafa Tatçı ve Halil Çeltik tarafından latin harflerine aktarılıp yayımlanmıştır: *Türk Edebiyatında Tasavvufî Rüyâ Tâbirnâmeleri*, Ankara 1995, s. 5-11.

405 *Kitâbü'l-menâmât: Sultan III. Murad'ın Rüyâ Mektupları*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014. Sûfîmeşrep oluşuyla tanınan Sultan III. Murad'ın döneminde yazılan tasavvuf literatüründen birçoğunun onun teşvikiyle yazıldığı dikkat çekmektedir. Ayrıca Celvetiyye pîri Aziz Mahmud Hüdâyî'nin (ö. 1038/1628), yetiştiği padişahlardan kendisine en çok mektup yazdığı sultan da III. Murad olmuştur. Hüdâyî'nin çoğu Sultan III. Murad adına olmak üzere diğer padişahlara ve bazı devlet erkânına gönderdiği 152'si Türkçe, 22 kadarı da Arapça mektubundan oluşan bir nüsha Süleymaniye Kütüphanesindedir (Fâtiha, nr. 2572). Öte yandan III. Murad döneminde sûfî müelliflerin yanı sıra Şeyhülislâm Bostanzâde •



Rüyalar ve bunların tasavvufî yorumları bir kısım eserlerde bölüm olarak da ele alınmıştır. Halvetiyye şeyhlerinden Ahmet Şemseddin Marmaravî'nin *Mukaddimetü's-sâliha*,<sup>406</sup> *Ravzatü'l-vâsılîn*<sup>407</sup> ve *Bahreyn-i aşk*<sup>408</sup> isimli eserleri, Bayrâmîyye-Şemsiyye meşâyihinden Mûsâ b. Şeyh Tâhir'in (ö. ?) ağırlıklı olarak tasavvuf eğitiminden (seyrüsülûk) bahsettiği *Mantıku'l-gayb* isimli Türkçe eseri<sup>409</sup> ve Nev'î Efendi'nin (ö. 1007/1599) *Netâyicü'l-fünûn ve mehâsinü'l-müttün* isimli küçük hacimli ansiklopedik eseri<sup>410</sup> bu tür eserler için örnek olarak kaydedilebilir. Öte yandan XIII. yüzyılda Kübreviyye tarikatı şeyhlerinden Necmeddin-i Dâye'nin (ö. 654/1256) seyrüsülûk sırasında zikirden kaynaklanan ve ona eşlik eden nurun farklı renklerinin anlamı, rüya ve müşâhedelerin tahlili gibi meselelere de yer verdiği Farsça eseri *Mirsâdü'l-ibâd mine'l-mebdei ile'l-meâd*'ın Kâsım b. Mahmud Karahisârî (ö. 891/1486) tarafından 825 (1422) yılında *İrşâdü'l-mürîd ile'l-murâd fi tercemeti Mirsâdü'l-ibâd* adıyla<sup>411</sup> Türkçeye çevrildiği de belirtilmelidir.

#### d. Semâ ve Zikir

Tasavvuf eğitim sürecinde zikrin temelde hafî (sessiz ve hareketsiz) ve cehrî (sesli ve hareketli) olmak üzere iki usulle icrâ edildiği bilinmektedir. Cehrî zikir uygulayan tarikatların mûsikî eşliğinde değişik usullerde gerçekleştirdikleri zikir türü literatürde genellikle "semâ ve devran" zikri diye anılmıştır. Bazı alimler bu tür zikrin ve esnasında icra edilen mûsikînin (semâ) câiz olup olmadığı konusunda değişik görüşler ileri sürmüşlerdir. Bu meseleye dair zamanla lehte ve aleyhte yazılan eserlerle de yeni bir literatür ortaya çıkmıştır. Osmanlı klasik döneminde bu hususla ilgili yazılan en erken tarihli risâle, şimdiki bilgilerimize göre Kutbüddin İznikî'ye aittir. Osmanlı âlim sûfilerinden olan İznikî, *Risâle fi hakkı devrânî's-sûfiyye*<sup>412</sup> adını verdiği yedi varaklık bu Türkçe eserinde İmam

Mehmed Efendi de (ö. 1006/1598) İmam Gazzâlî'nin tasavvuf klasiklerinden sayılan *Ihyâu ulûmiddin* adlı eserini *Yenâbiu'l-yakîn fi Ihyâi ulûmiddin* adıyla (Süleymaniye Ktp., Fâtih, 2574) Türkçeye çevirerek tasavvuf literatürüne katkı sağlamıştır.

406 Eser Mustafa Tatçı ve Halil Çeltik tarafından latin harflerine aktarılarak yayımlanmıştır: *Türk Edebiyatında Tasavvufî Rüyâ Tâbirâmeleri*, Ankara 1995, s. 31-51.

407 Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 2628.

408 Millet Ktp., Ali Emîrî Efendi, "Şer'iyye", nr. 1335/7, vr. 93a-94b.

409 İstanbul Üniversitesi Ktp., TY, nr. 6425.

410 Eser Ömer Tolgay tarafından yayımlanmıştır: *İlimlerin Özü*, İstanbul 1995. Kaydedilenlerden başka Nev'î Efendi'nin tasavvufun belli başlı konularının otuz altı başlık altında ele alındığı *Hasb-i Hâl* isimli bir de mesnevîsi bulunmaktadır. Türkçe 800 beyit civarında olan bu mesnevîyi, şeyhi Sarhoş Bâlî Efendi'nin işaretleriyle kaleme almış ve tamamladıktan sonra Sultan III. Murad'a takdim etmiştir. Ayrıca onun divanında yer alan dinî-tasavvufî hikmet ve öğütlerle dolu *Gül-i Sadberg* kasidesi de ayrı bir eser hüviyetinde görünmektedir (bkz. Nejat Sefercioğlu, "Nev'î", *DA*, c. 33, s. 53-54).

411 İstanbul Üniversitesi Ktp., TY, nr. 2116.

412 Süleymaniye Ktp., Pertev Paşa, nr. 628.

Gazzâlî'nin *İhyâu ulûmiddin*'i başta olmak üzere güvenilir kaynaklardan yaptığı nakillerle tasavvuf ehlinin devran zikrini savunmuştur. Konuyla ilgili Bayramiyye şeyhi Akşemseddin'in (Şemseddin Muhammed b. Hamza, ö. 863/1459) *Risâle fi devrânî's-sûfiyye* adlı bir eseri ile zikirle ilgili olduğu anlaşılan *Risâle-i Zikrullah* isimli eserinin nüshalarına ulaşamamıştır.<sup>413</sup> Osmanlı müderris ve kadılarından Hüsâm Çelebi de (Hüsameddin Hüseyin b. Abdurrahman [ö. 926/1520]) Arapça olarak kaleme aldığı *Risâle fi raksi'l-mutasavvife*<sup>414</sup> isimli eserinde birçok kaynağa dayanarak sûfilerin devran zikrine destek vermiştir. *Risâle fi'l-gınâ ve'r-raks*; *Risâle fi devrânî's-sûfiyye*, *Risâle fi'z-zikri'l-cehrî ve tecvîzih*; *Risâle fi cevâzi zikri'l-cehrî*, *Cevâzi'd-devrân ve'r-red ale'l-Bezzâziyye* gibi değişik isimlerle muhtelif kaynaklarda ve kütüphanelerde kaydedilen bu eserin tahkikli neşri bir inceleme yazısı ile birlikte Murad Polat tarafından gerçekleştirilmiştir.<sup>415</sup> Zikr-i cehrî uygulayan Halvetiyye tarikatı şeyhlerinden Cemâl-i Halvetî'nin (ö. 899/1493) *Fasl fi âdâbi'z-zikr*<sup>416</sup> isimli eseri zikrin edeplerine dairdir. Cemâl-i Halvetî 880 (1475) tarihinde kaleme aldığı *Cevâhiru'l-kulûb* isimli eserinde de<sup>417</sup> birçok tasavvuf konusuyla birlikte zikir sırasında icrâ edilen semâ konusuna yer vermiştir. Bu konuya bir başka Halvetî şeyhi Mudurnulu Dâvûd-i Halvetî de (ö. 915/1509 [?]) Şevval 913 (Şubat 1508) tarihinde tamamladığı *Gülşen-i Tevhîd ü Tahkîk* isimli Türkçe manzum eserinde yer ayırmıştır.

Osmanlı'da "semâ ve devran" ile ilgili tartışmaların ne zaman başladığı kesin olarak bilinmemekle birlikte, bu konuda kaydedilen ilk olay Fâtih Sultan Mehmed dönemine aittir. Nakledildiğine göre dönemin şeyhülislâmlarından Molla Gûrânî (ö. 893/1488), İstanbul'da Fâtih tarafından adına yaptırılan câmî-tevhîdhâne faaliyeti sırasında Zeyniyye tarikatı şeyhi Vefâ'nın devran ile zikir yaptırmasına karşı çıkmış ve aralarında bu yüzden tartışma yaşanmıştır.<sup>418</sup> Şeyh Vefâ'nın müridlerinden olan ve Sultan II. Bayezid, Yavuz Sultan Selim, Kanûnî Sultan Süleyman gibi dirayetli padişahlar döneminde şeyhülislâmlık yapmış bulunan Zenbilli Ali Efendi (Ali Cemâlî, ö. 932/1526) ise bu tür zikir yapmanın İslâm kuralları açısından hiçbir sakıncası bulunmadığını, kaleme aldığı iki üç varaklık *Risâle fi hakkî'd-devran (Risâletü'd-devrân)*<sup>419</sup> isimli Arapça eserinde açıklamış, ayrıca bunu uygulayan dervişlere karşı çıkanların yanlış yaptıklarını, dolayısıyla tövbe etmeleri gerektiğini, yazdığı birçok fetvâ ile duyurmuştur.<sup>420</sup>

413 Bkz. Orhan F. Köprülü-Mustafa Uzun, "Akşemseddin", *DİA*, c. 2, s. 301.

414 Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 2818.

415 Bkz. Murat Polat "Tahkîku 'Risâle fi raksi'l-mutasavvife' li Hüsâm Çelebi", *İslam Araştırmaları Dergisi*, sy. 41 [2019], s. 131-170.

416 Süleymaniye Ktp., Hâlet Efendi, nr. 805.

417 Ankara Millî Kütüphane, nr. A-3264, vr. 1b-54a.

418 Reşat Öngören, "Muslihuddin Mustafa", *DİA*, c. 31, s. 270.

419 Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 2891, vr. 12b-14b; Pertev Paşa, nr. 628, vr. 115a-117b.

420 İlgili fetva suretleri için bkz. Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1761, vr. 57b-58a; Hekimoğlu, nr. 438, vr. 75b, 76b.

XVI. yüzyılın ilk yarısında “Molla Arab” ve “Vâiz Arab” gibi lâkaplarla ünlenen etkili âlimlerden Muhammed b. Ömer (ö. 938/1531) ise devran şeklinde zikrin haram olduğuna dâir Arapça bir mektup yazıp İstanbul’daki Halvetiyye şeyhlerine göndermiş, buna karşı Halvetiyye’nin ileri gelen âlim-şeyhlerinden Cemâleddin İshak Karamanî de (Cemâl Halife, ö. 933/1526-27) *Risâle fi devrânî’s-sûfîyye ve raksihim* isimli eserini kaleme almıştır.<sup>421</sup>

Zenbilli Ali Efendi’den sonra şeyhülislamlık makamına getirilen Kemalpaşazâde Şemseddin Ahmed de (ö. 940/1534) devran zikrine karşı çıkmış, *Risâletü’l-münîra* isimli eserinde (1308, s. 50) konuya temas ederek sûfilerin halka olup dönmeleri ve ayaklarını yere vurup zikretmelerinin ibadet değil, bir “raks” olduğunu ileri sürmüştür, raksın haram olduğuna dair âlimler arasında görüş birliği (icmâ) bulunduğu için, bunu helal sayanların kâfir olacaklarını iddia etmiştir. Ayrıca onun raks, semâ ve devran aleyhine verdiği birçok fetva da bulunmaktadır. Bu fetvalar yazma bir mecmûada *Raks ve Semâ Husûsunda Kemâlpaşaoğlu[nun] Verdiği Fetvâlar Sûretidir* şeklindeki bir başlık altında bir araya getirilmiştir.<sup>422</sup> Kemalpaşazâde konuyla ilgili ayrıca bir de müstakil eser kaleme almıştır. *Risâle fi tahkîki’l-hak ve ibtilâi re’yi’s-sûfîyye fi’r-raksi ve’l-devrân* isimli bu eserde<sup>423</sup> raks ve semân haram olduğuna dair önceki âlimlerden nakiller yaptıktan sonra, semân ancak belli şartlar çerçevesinde câiz olabileceğini belirtmektedir. Buna göre semâ yapan dervişler ihlaslı olmalı, içten gelmedikçe coşkunculuk (vecd) izhar etme gayretinde bulunmamalı; zikri gösteriş, para kazanma ya da bir ikram sofrasından yararlanma maksadıyla yapmamalıdır. Ayrıca aralarına henüz bıyık ve sakalı çıkmamış gençleri (emred), günah işlemeyi âdet hâline getirmiş olanları (fâsık) ve dünyevî menfaatleri gözetken çıkarıcıları almamalıdır. Kemalpaşazâde bu şartları saydıktan sonra sonunda şöyle bir hükme varmaktadır: Zamânımızda semâ yapmaya (mûsîki eşliğinde zikir) izin yoktur. Tasavvuf büyüklerinden Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909) bile semâdan vazgeçmiş ve tövbe etmiştir. Âlimlerin ortak görüşüyle raks (devran) etmek de haram olduğu için helal sayan kâfir olur.

Halvetiyye’nin Kocamustafapaşa Dergâhı şeyhliğini üstlenmiş olan Sünbül Sinan Efendi devranla ilgili tartışmaları kökünden halletmek için semâ ve devran ile yapılan zikrin câiz olduğuna dair önce Arapça, daha sonra Türkçe olmak üzere iki eser kaleme almıştır. *Risâle-i Tahkîkiyye*<sup>424</sup> adını verdiği ve çoğaltarak devrin âlimlerine dağıttığı Arapça eserinde devran zikrinin “raks” diye nitelenemeyeceğini delilleriyle açıkladıktan sonra, raksın bile haramlığı ile ilgili âlimler arasında görüş birliği bulunmadığını, dolayısıyla onu helal saymanın da insanı

421 Mecdî Mehmed Efendi, *Hadâiku’ş-Şekâik* (Taşköprizâde, eş-Şekâiku’n-Nûmâniyye tercümesi, nşr. Abdülkadir Özcan), İstanbul 1989, s. 373-374.

422 Bkz. İsmâil Erünsal Özel Kitaplığı, vr. 1b-5b.

423 Süleymaniye Ktp., Dügümlü Baba, nr. 446, vr. 88a-b.

424 Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1761.

küfre düşürmeyeceğini vurgulamıştır. Sünbül Sinan, âlimlerin yanı sıra muhtemelen halkı da bilgilendirmek amacıyla yazdığı Türkçe eserini, semâ ve devrana karşı çıkmayan bazı âlimlere onaylatmıştır. Süleymaniye Kütüphanesi ile (Hacı Mahmud, nr. 2835) İstanbul Üniversitesi Kütüphanesinde bulunan (TY, nr. 3868) nüshaların sonunda Şeyhülislam Zenbilli Ali Efendi'nin Türkçe olarak, Âtîf Efendi Kütüphanesinde bulunan (nr. 1398) nüshanın da kapağında Muhammed Fenârî'nin (Fenârîzâde Muhyiddin Çelebi, 1543-45 yılları arasında şeyhülislam olmuştur) Arapça olarak fetvaları kayıtlıdır. Zenbilli Ali Efendi fetvasında özetle "Bu eserde kaydedilenlerin tamamı doğrudur. Bu esere karşı çıkmak ve yazılanların aksinin doğru olduğuna inanmak insanı küfre düşürür..." demektir. Muhammed Fenârî de benzer ifadelerden sonra, eserdeki görüşlere karşı çıkanların sürgüne kadar varan ceza ile cezalandırılması gerektiğini vurgulamaktadır.

Sünbül Sinan'ın bu çabası sonucu o dönemde çoğu âlimin semâ ve devran konusunda ikna olduğu ya da en azından karşı çıkmadığı düşünülse bile yine de münakaşanın tamamen sona ermediği anlaşılmaktadır. Nitekim Fâtih Câmîi imamlarından İbrahim b. Muhammed Halebî'nin (ö. 956/1549) Sünbül Sinan'ın hayatının sonlarına doğru Ocak 1528'de kaleme aldığı *Risâletü'r-rahş ve'l-vaks li müstehilli'r-raks*<sup>425</sup> isimli eserinde sûfilerin uyguladığı devranı bazı Hristiyanların eğlenirken yaptığı dansa (raks) benzeterek haram olduğunu ispata çalışmış, bunu bir ibadet olarak görmenin yanlış olduğunu vurgulamıştır.

Semâ ve devran aleyhine bu tür karşı görüşler her dönem ortaya konmuş olmakla birlikte, özellikle Sünbül Sinan'ın gayretleri sonucu üst düzey bir kısım âlimlerin iknâ oldukları ve önceki tavırlarını yumuşattıkları görülmektedir. Bunlar arasında Şeyhülislam Kemalpaşazade de vardır. Londra'da British Museum'a bağlı India Office Library and Records'da bulduğumuz Kemalpaşazade'ye nisbet edilen Arapça *Risâle fi devrânî's-sûfiyye* isimli eser (IOLR, Or. 12933, vr. 2a-b) onun görüşündeki dönüşümü açıkça gözler önüne sermektedir. Kemalpaşazade bu eseri Sünbül Sinan ile aralarında oluşan dostluktan ve onun vefatından sonra tanıştığı bir başka Halvetiyye şeyhi İbrâhim Gülşenî (ö. 940/1534) ile rûhânî bağlantıdan sonra yazmış olmalıdır. Nitekim Kemalpaşazade'nin buradaki görüşleri sûfilerin devranla ilgili görüşleriyle; özellikle de Sünbül Sinan'ın *Risâle-i Tahkikiyye*'de savduklarıyla örtüşmektedir. Her şeyden önemlisi, burada konuyu tartışırken hakkında karar vereceği kimselerin niyetlerini ön plana çıkararak ona göre değerlendirmelerde bulunması, iç dünyasında meydana gelen önemli değişimi apaçık göstermektedir. Şöyle diyor: Sûfilerin raks diye nitelenen hareketleri, her ne kadar bir takım benzerlikler taşısa da, gerçekte raks değildir. Bütün zikir ve ibadetlerin esas maksadı kalbi Allah'ın dışındaki şeylerden (mâsivâ) temizlemek ve Allah'a yönelmektir. Samimî niyetle semâ eden kimsenin kendini zorlayarak

425 Süleymaniye Ktp. M. Hafid Efendi, nr. 453, vr. 79a-85a.

ya da içinden gelerek şevkle yaptığı hareketler kalb huzuruna ve dünyadan yüz çevirmeye vesile olması sebebiyle tamamen hayırdır. Musikî âletleri eşliğinde söylenen sözler, kötü ve günah sayılan kelimelerden olmadıkça bir sakıncası yoktur. Âlimlerin sûfilere karşı çıkmaları, raksı haram olarak kabul ettikleri içindir. Ancak onun haram olduğu hususunda görüş birliği (icmâ) olmadığı için helal kabul etmekle küfre düşülmüş olmaz.

Kemalpaşazade'nin geldiği bu nokta, öyle anlaşılıyor ki, onun başta Halvetîler olmak üzere açık zikir uygulayan tarikat mensuplarıyla buluştuğu ortak nokta olmuştur. Nitekim Sünbül Sinan'ın yanında yetişen Merkez Efendi'nin halifesi Ahmed Beşir Efendi (ö. 978/1570-71) konuyla ilgili kaleme aldığı *Burhânü'l-elhan fi hükmi't-teğannî ve'd-devran*<sup>426</sup> isimli Türkçe 111 varaklık eserinde Kemalpaşazade'nin devran hakkında daha önce kaleme aldığı olumsuz bir fetvasını değerlendirirken şöyle demektedir: “Onun burada karşı çıktığı devran değil, edepsiz harekettir... Bu ise haramdır...” (vr. 46a).

XVI. yüzyılda zikir tartışmalarına Birgîvî Mehmed Efendi de (ö. 981/1573) katılmış, kaleme aldığı *Risâle fi zikri'l-cehrî* isimli Arapça eserinde sesli (cehrî) zikrin sünnet olmakla birlikte devran ve raks ile yapılmasının haram olduğunu dile getirmiştir.<sup>427</sup> Öte yandan Şeyhülislam Çivizâde Mehmed Efendi de (ö. 995/1587) *Risâle fi hakkı'd-devrân*<sup>428</sup> isimli eserinde devran zikrine karşı çıkmış, Şeyhülislam Zenbilli Ali Efendi'ye nisbet edilen devran hakkında müsbet görüşlerin yer aldığı yukarıda zikri geçen risalenin ona ait olamayacağını iddia etmiştir.

### Netîce Yerine

Osmanlı klasik döneminde tasavvuf tarihiyle ilgili “tabakât” ve “menâkıbnâme” türü tercüme ve telif eserler vücuda getirilmiş olmakla birlikte, tasavvuf düşüncesi üzerine hazırlanan literatürün bâriz bir üstünlüğü söz konusudur. Nitekim tasavvufun asıl konusu varlık (vücûd) ve varlığın zuhur mertebeleri (merâtib-i vücûd), insân-ı kâmil ve Hakk'a vuslat yolları (seyrüsülûk) şeklinde belirlenmiş, insanın hakikat yoluna girmesi, o yolda ilerlemesi ve nihayet Hakk'a vuslatı ise ancak aşk ile mümkün görülmüştür. Osmanlı'dan önce yazılan temel kaynaklarıyla vücut bulan tasavvuf düşüncesi Osmanlılar tarafından tevârüs edilmiş, ayrıca yeni telif, tercüme, şerh ve yorumlar vasıtasıyla bu anlayış toplumun her kesimine yayılmıştır. O dönemde tasavvuf anlayışının şekillenmesinde en derin ve kalıcı etkinin Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin varlık/tevhid anlayışı (vahdet-i vücûd) ile Mevlânâ Celaleddin-i Rûmî'nin aşk-ı ilâhî anlayışı çerçevesinde gerçekleştiği görülmektedir. Şeriat-hakikat birlikteliğine vurgu ise hemen bütün literatürün ortak özelliği olarak öne çıkmıştır.

426 Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1352.

427 Eser basılmıştır: İstanbul: Dersaadet Yayınevi, 1988.

428 Süleymaniye Ktp., Pertev Paşa, nr. 621, vr. 94b-96a.

Tasavvufun temel konuları açısından önceki dönemi Osmanlı'ya taşımada özellikle kuruluş aşırında iki isim dikkat çekmektedir: Osmanlı medreselerinin ilk baş müderrisi Dâvûd-i Kayserî ve Osmanlı şeyhülislâmlık makamının ilk mümessili Molla Fenârî. Bu iki ismin yazdıkları eserleriyle üzerinde durdukları başlıklar varlık ve mertebeleri, insan-ı kâmil/ricâlullah, seyrüsülûk ve aşk-ı ilâhî gibi tasavvuf düşüncesinin esasını teşkil eden konular olmuştur.

Osmanlı'da varlık anlayışı ve ona taalluk eden konuların büyük ölçüde İbnü'l-Arabî'nin *Fusûsü'l-hikem*'i ile talebesi Sadreddin Konevî'nin *Miftâhu'l-gayb*'ı üzerinden takip edildiği görülmektedir. Aşk-ı ilâhî anlayışında ise Mevlânâ'nın *Mesnevî*'si birinci derecede etkili olmuştur. Varlık (vahdet-i vücûd) anlayışının temel kaynağı *Fusûsü'l-hikem*'e Dâvûd-i Kayserî'nin yazdığı şerhten sonra XV. ve XVI. yüzyıllarda en az dört Arapça şerh daha yazılmıştır. Eserin ilk Türkçe tercümesi ise XV. yüzyılın ortasında Hacı Bayram-ı Velî'nin dervişlerinden Ahmed-i Bîcân tarafından mensur olarak, takip eden asrın başlarında Bâyezid Halife tarafından manzum olarak yapılmış, XVI. asrın sonunda da Sultan III. Murad'ın rüyası üzerine üçüncüsü gerçekleştirilmiştir. İbnü'l-Arabî'nin talebesi Sadreddin Konevî'nin *Miftâhu'l-gayb*'ına ilk şerh Molla Fenârî tarafından Arapça olarak hazırlanmış, ardından bu eser için Fâtih Sultan Mehmed'in talebi üzerine üçü Arapça biri Farsça olmak üzere en az dört ayrı şerh daha yazılmıştır. Öte yandan vahdet-i vücûd anlayışı çerçevesinde Osmanlı klasik döneminde pek çok yeni eser kaleme alınmış, İbnü'l-Arabî'nin anlaşılmasında zorluk çekilen ya da yanlış anlaşılan bir kısım görüşleri için açıklayıcı bilgiler verilmiştir. Diğer tasavvufi eserde ise konu ayrılan hususî bölümler vasıtasıyla takip edilmiştir.

Osmanlı'nın aşk-ı ilâhî vurgulu literatürle ilk tanışması, vahdet-i vücûd anlayışında olduğu gibi Dâvûd-i Kayserî vasıtasıyla olmuştur. Zira Kayserî, ünlü sûfî İbnü'l-Fârız'ın ilâhî aşkı tasvir ettiği *el-Kasîdetü'l-hamriyye* diye de bilinen *el-Kasîdetü'l-mîmiyye*'sine Arapça şerh yazmıştır. Bu eser daha sonra İdris-i Bitlisî (ö. 926/1520) tarafından Farsça, Şeyhülislam Kemalpaşazâde (ö. 940/1534) tarafından da Arapça olarak şerh edilmiştir. Mevlânâ'nın *Mesnevî*'si ise Osmanlı'nın gündemine Şeyhülislam Molla Fenârî'nin dikkat çekmesiyle girmiş, bunun bir sonucu olarak XV. yüzyılda Sultan II. Murad'ın talebi ile Şeyh Muînüddin b. Mustafa tarafından, XVI. yüzyılda da Sultan II. Selim'in arzusu ile İlmî Hüseyin Dede tarafından eser kısmen Türkçeye tercüme ve şerh edilmiştir. *Mesnevî*'nin Türkçe ilk tam şerhi ise Sultan III. Murad'ın emriyle XVI. yüzyılın sonlarında Şem'î tarafından gerçekleştirilmiştir. Sûdî Bosnevî'nin de aynı dönemde hazırladığı Türkçe tam *Mesnevî* şerhi bulunmaktadır. Osmanlı klasik döneminde *Mesnevî* için Türkçe şerhlerin yanı sıra Farsça kısmî ya da tam şerhler de yazılmıştır. Aşk-ı ilâhî literatürü daha başka eserlerin tercüme ve şerhleri ve yeni eserlerin telifiyle zenginleşerek yaygınlaşmıştır. Ayrıca pek çok eserde muhtelif konuların yanında özellikle aşk-ı ilâhî konusuna da temas edilmiştir.

Osmanlı klasik döneminde telif edilen tasavvufî eserlerde şeriat-hakikat/zâhir-bâtın uyumu ve birlikteliği dikkat çeken en önemli hususlardan birisidir. Zira tasavvuf ehli ilk dönemden itibaren ilimleri biri zâhir diğeri bâtın olmak üzere ikiye ayırmış, fıkıh, kelâm gibi ilimlere zâhir ilimleri, tasavvufa da gizli hakikatleri konu alan ve bu yolla insanı manevî kurtuluşa ulaştıran ilim anlamında “bâtın ilmi” adını vermişler, bu şekliyle zâhiri tamamladığını belirtmişlerdir. XV. yüzyılın başlarından itibaren Kutbuddin İznîkî, Eşrefoğlu Rûmî, Yazıcıoğlu Ahmed-i Bîcân gibi önde gelen sûfilerin eserlerine yansıyan bu birliktelik XV. ve XVI. asırlarda yeni teliflerle yaygınlaştırılmıştır. Ayrıca bu dönemde Kur’an’dan bazı sûreler ile seçilen bir kısım hadisler için yazılan tasavvufî/bâtınî yorumlar, zâhir-bâtın bütünlüğünü pekiştiren literatürün zenginleşmesine katkı sağlamıştır.

Öte yandan âlimler zâhir ilimlerinin temsilcileri, sûfiler ise bâtın ilimlerinin temsilcileri olarak görülmüştür. Dolayısıyla tasavvufî eğitim sonucu keşf yoluyla kalplerine Allah katından manevî/bâtınî bilgi (ilm-i ledün, ilham) geldiği kabul edilen velilerin (ricâlullah/ricâlü’l-gayb) yetki ve vazifelerine göre kutup, gavs, abdal, evtâd ve benzeri isimlerle anılmaları ve Allah’ın yardımıyla hâriku’l-âde eylemler (kerâmet) gerçekleştirmeleri gibi hususlarda müstakil risaleler yazılmıştır. Bu hususlarla ilgili konuya giren ilk müelliflerin yukarıda işaret edildiği gibi yine Dâvûd-i Kayserî ile Molla Fenârî olduğu görülmektedir. Özellikle rical-i gayb konusunda etraflıca bilgi veren ilk eser ise Zeyniyye meşâyihinden Muhyiddin Mehmed Çelebi’nin XV. yüzyılın ikinci yarısında kaleme aldığı *Hızırnâme* olarak da bilinen Türkçe *Dîvan*’ıdır.

Son olarak bu dönem literatürünün üzerinde durduğu temel konulardan birisi de “seyrüsülûk” olmuştur. Tasavvufta insanın bir rehber (mürşid, şeyh) gözetiminde Hakk’a doğru manevî yolculuğunu ifade için kullanılan seyrüsülûk hakkında birçok eser telif edilmiş, sülûk sürecinin temel meselelerinden şeyh-mürîd ilişkisi, belli usul ve edeb (ç. âdâb) çerçevesinde geçilen makamlar, semâ ve zikir, evrad ve ahzab, vâkıa ve rüya gibi unsurlara yer veren, bunları açıklayan ve birbirleriyle ilişkilerini konu edinen müstakil eserler kaleme alınmıştır. Diğer temel meselelerde olduğu gibi seyrüsülûkle ilgili literatür de Dâvûd-i Kayserî ile başlamıştır. Zira Kayserî *Tahkîku mâi’l-hayât ve keşfü esrârî’z-zulümât* adıyla kaleme aldığı çalışmasında seyrüsülûkün keyfiyetine ve makamlarına öz olarak temas etmiş, ayrıca İbnü’l-Fârız’ın manevî yolculuk ve rûhî mîracı tasvir ettiği *Nazmî’s-sülûk* ve *et-Tâiyyetü’l-kübrâ* gibi adlarla da bilinen Arapça *el-Kasîdetü’l-tâiyye*’sini şerh etmiştir. Bu şerhin mukaddimesi tasavvuf ilmiyle alakalı esaslı bilgileri de ihtiva ettiği için *Risâle fi ilmi’t-tasavvuf*, *Şeceretü’l-yakîn fi ilmi’t-tasavvuf* gibi adlarla müstakil bir eser şeklinde istinsah edilerek çoğaltılmıştır.

## Osmanlı Klasik Dönemi Tasavvuf Literatürü

Reşat ÖNGÖREN

### Özet

Bu araştırma kuruluşundan itibaren üç asırlık bir dönemde Osmanlı coğrafyasında te'lif, tercüme ya da şerh şeklinde manzum veya mensur olarak kaleme alınan tasavvufî mahiyetteki eserlerin tespiti ve ana hatlarıyla muhtevalarının belirlenmesine yöneliktir. Çalışmada tasavvufî konulara ve figürlere yer veren eserlerin yanı sıra, dinî-tasavvufî veyâ dinî-ahlakî-tasavvufî mahiyet arzeden eserler de incelemeye alınmış, bunların yalnızca tasavvufî ile ilgili bölümleri değerlendirilmiştir. Araştırmaya konu olan eserler öncelikle "tasavvuf tarihi" ve "tasavvuf düşüncesi" açısından iki ana başlıkta tasnif edilmiş, tasavvuf tarihi literatürü "tabakât" ve "menâkıbnâme" türleri üzerinden incelenmiştir. Tasavvuf düşüncesi bağlamında değerlendirilen literatür ise vahdet-i vücûd, aşk-ı ilâhî, şeriat-hakikat, ricâl-i gayb, velâyet, keşf ve kerâmet, seyru sülûk aşamaları ve unsurları gibi başlıklar altında düzenlenmiştir. O dönemde tasavvuf tarihiyle ilgili "tabakât" ve "menâkıbnâme" türünde tercüme ve telif şeklinde hazırlanan eserlere göre, tasavvuf düşüncesi üzerine hazırlanan literatürün bâriz bir üstünlüğü dikkat çekmektedir.

Osmanlı klasik döneminde tasavvuf anlayışının şekillenmesinde en derin ve kalıcı etkinin Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin varlık/tevhid anlayışı (vahdet-i vücud) ile Mevlânâ Celaleddin-i Rûmî'nin aşk-ı ilâhî anlayışı çerçevesinde gerçekleştiği görülür. Şeriat-hakikat birlikteliğine vurgu ise hemen bütün literatürün ortak özelliği olarak öne çıkmaktadır. Tasavvufun temel konuları açısından önceki dönem Osmanlıya taşımada özellikle kuruluş aşamasında iki isim dikkat çekmektedir: Osmanlı medreselerinin ilk baş müderrisi Dâvûd-i Kayserî ve Osmanlı şehülislâmlık makamının ilk mümessili Molla Fenârî. Bu iki ismin yazdıkları eserleriyle üzerinde durdukları başlıklar varlık ve mertebeleri, insan-ı kâmil/ricâlullah, seyru sülûk ve aşk-ı ilâhî gibi tasavvuf düşüncesinin esasını teşkil eden konular olmuştur.

**Anahtar Kelimeler:** Osmanlı, tasavvuf, vahdet-i vücud, aşk-ı ilâhî, seyru sülûk, menâkıbnâme, ricâl-i gayb, keşf.



## Sufi Literature in the Ottoman Classical Period

Reşat ÖNGÖREN

### Abstract

The aim of this research is to determine and outline the contents of Sufi works written in verse or prose in the form of first-hand writing, translation or commentary in Ottoman geography covering a period of three centuries. In this study, in addition to works that include Sufi subjects and figures, the works of religious-sufi (tasavvufi) or religious-moral-sufi nature have been also examined, and while only those parts related to Sufism have been evaluated. The works subject to this study have been classified under two main titles: Sufi history and Sufi thought. Sufi history is examined in light of two main genres “tabakat” (biography) and “menakıbnâme” (hagiographies). The literature evaluated in the context of Sufi thought is organized under the headings such as wahdat al-wujud, divine love, sharia-truth, *ricâl-i gayb*, discovery, *seyru sülûk* (spiritual journey). A comparison of works written as biographies or hagiographies reveals a clear superiority of the literature on the Sufi thought.

This study has demonstrated that the most important concepts shaping the Ottoman understanding of Sufism in the classical period were Muhyiddin Ibn al-Arabî's unity of being (wahdat-i wujud) and Mevlânâ Celaleddin-i Rûmî's divine love. The emphasis on the coexistence of Sharia and Truth stands out as a common feature of almost all literature. Two names especially come forth in carrying the fundamental issues of Sufism into the Ottoman era: the first chief professor of Ottoman madrasas, Dâvûd-i Kayserî, and the first chief jurist (sheikh-al Islam) Molla Fenârî. These figures focused mainly on topics which defined the basics of the Sufi thinking such as existence and its stages, *insan-ı kamil* (the perfect being), *seyru sülûk* (spiritual journey) and divine love.

**Keywords:** The Ottoman Empire, Sufism, unity of being, divine love, hagiography, spiritual journey, discovery.